

АЛЬФОНЗ ДОДЕ

С А Ф О

РОМАН

З ПАРИЖСЬКОГО ЖИТТЯ

ДРУГИЙ ТОМ

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

Переклад з французької мови
БОРИСА ЧОРНОГО

VII.

Четверта година по-полудни; холодно й темно, навіть на цім широкім авеню Елісейських Піль, по якім бігали вози, гуркотячи глухо й м'яко; насилу зміг Жан прочитати, в глибині садка з одкритою фірткою, ці високі золоті літери над дверми будинку з розкішним і спокійним виглядом вілли: „Мебльовані помешкання, родинний пансіон“. Візник чекав біля пішохода.

Одчинивши двері бюро, Жан відразу побачив її, ту, кого він шукав, у кріслі коло вікна, з грубою книжкою рахунків у руках, напроти другої, елегантної й високої жінки, яка тримала в руках хусточку й якесь вязання.

— Ви бажаєте, мій пане?... — Фані впізнала його, встала, схвильована, й сказала тихенько дамі: „Це мій малий...“ Та поглянула на Іосена з ніг до голови, із спокоєм знавця, який дає досвід, і дуже голосно, не бентежачись, казала:

— Обніміться, діти... Я не дивлюсь на вас.

Потім вона сіла на місце Фані, продовжуючи перевіряти свої рахунки.

Вони взялись за руки, шепотіли дурні фрази: „Як ся маєш“ — „Не зле, дякую...“ — „Так ти виїхав учора ввечері?...“ Але зворушення голосу надавало словам їхнє правдиве значіння. І вони

сіли на канапу, заспокоїлись трохи і Фані казала тихенько:

— Ти не впізнав моєї господині?... Ти її вже бачив раніше... На балі Дешелєта, в костюмі еспанської нареченої... Трохи за-стара для нареченої.

— Так це?...

— Розаріо Саншес, жінка Де Потера.

Ця Розаріо, або просто Роза, ім'я якої було нацарапане на всіх зеркалах нічних ресторанів і завжди в супроводі якогось соромицького малюнку, була колишня „дама на колесниці“ з Гіпподрому, славетна у веселім світі своєю цинічною гульнею, своїми розбештаними манерами, що дуже подобались панкам з клубів, яких вона водила, як своїх коней.

Еспанка з Орану, вона була колись дуже гарною і робила ще при штучнім світлі певний ефект, із своїми чорними очима й довгими повіками; але тут, при деннім світлі, вона мала свої п'ятьдесят років, вирізьблені на її плескатім твердім обличчі, із зморщеною й жовтою шкірою, як земля її країни. Приятелька Фані Леґран протягом років, вона руководила нею в ґаллянтнім ремеслі, і саме її ім'я жахало закоханого.

Фані, що зрозуміла тремтіння його руки, пробувала виправдати себе. До кого звернутись, щоб знайти посаду? Все було заняте. А Роза тепер уже жила спокійно, була багата, дуже багата, жила в своїм готелі на вулиці Вілле або в своїй віллі в Анг'єн, приймала кількох колишніх приятелів, але тільки одного коханка, завжди того-самого, свого музику.

— Де Потер? — спитав Жан... — я думав, що він жонатий.

— Так... жонатий, має діти, здається навіть, що

має гарну жінку... це не завадило йому вернутись до колишньої... і як би ти бачив, як вона говорить до нього, як вона поводить ся з ним... О, він добре впіймався...

Вона стискала йому руку з ніжним докором. Пані в цю мить перервала своє читання й звернулась до свого мішочка, який скакав на кінці шнурка:

— Та сиди спокійно!

Потім до управительки тоном наказу:

— Дай мені хутко шматочок цукру для Башіто.

Фані встала й принесла цукор, який вона наблизила до відкритого мішочка...

— Подивись на гарну звіринку... — сказала вона своєму коханкові, показуючи йому серед вати велику паскудну ящірку, з перебільшено великою головою на м'яких тремтячих тілі; це був хамелеон, присланий Розі з Альжиру, вона боронила його від парижської зими своїми зусиллями й теплом. Вона обожала його, як ніколи не любила ніякого чоловіка; і з поводження Фані Жан розумів, яке місце займала огидна звірина в домі.

Пані закрила книгу, готова вийти.

— Не зле для другої половини місяця... Тільки не пали багато світла.

Вона кинула хазяйський погляд на маленький сальон з оксамитовими меблями, здмухнула трошки порошу із столика, помітила маленьку дірочку в завісі на вікні; після чого вона сказала молодим людям з виглядом зрозуміння:

— Ви знаєте, діти, не робіть дурниць... у мене тут усе дуже порядно... — і, сівши в карету, що чекала коло дверей, поїхала на прогулянку в ліс.

— Ти повіриш мені, як це важко: — сказала Фані. — Вони з'являються сюди двічі на тиждень, вона або її мати... Мати ще гірша, ще скупіша... Треба дійсно, щоб я тебе дуже любила, коли лишаюсь у цій буді... Нарешті ти тут, я тебе маю ще!... Я так боялась!...

І вона обняла його стоячи, довго уста в уста, переконуючись по здріганні поцілунка, що він іще весь належав їй. Але в коридорі весь час ходили, треба було берегтись. Коли принесли лампу, вона сіла на звичайнім місці, з роботою в руках; він коло неї, як на візиті...

— Як я змінилась, га?... Чи це мало від мене?...

Вона посміхалась, показуючи свій гачок до вязання, яким вона працювала невміло як мала дівчинка. Завжди вона ненавиділа ці ручні роботи; книжка, фортеп'яно, папіроска, або приготування якоїсь страви, це були всі її звичайні заняття. Але що робити тут? Грати на п'яніні в салоні вона не могла, бо весь день була занята в бюрі... Романи? Вона знала багато інших історій, ніж вони там розповідають. Курення було їй заборонено, і вона взялась за вязання, яке займало її пальці й дало волю її думкам; тепер розуміла смак жінок до цих малих робіт, якими вона колись погорджувала.

І тоді, як вона ловила свою нитку ще з незручністю, з недосвідченою увагою, Жан дивився на неї, таку змінену в простій сукні, прямім ковнірці, плоскій зачісці на її клясично заокругленій голові, з таким чесним, поважним виглядом. Там зовні, в розкішній обстанові, ллявся постійно потік модних жінок, розкинутих у своїх фаєтонах, спускаючись до

шумливого бульварового Парижу; і здавалось, що Фані не має найменшого жалю за цим розкішним тріумфуючим пороком, з якого вона могла б узяти свою частину, яким вона згордувала для нього. Тільки б він згодився бачитись із нею від часу до часу, вона дуже примириться із своїм рабським життям, знайде в нім навіть веселі сторони.

Всі пансіонери обожали її. Жінки, чужинки, без жадного смаку, радились із нею про свої покупки й туалети; ранками вона давала лекції співу старшій з малих Перувіянок, і про книжку, яку треба прочитати, псу, що треба побачити, вона давала вказівки цим добродіям, які поводились із нею надзвичайно уважно, надзвичайно ввічливо, а особливо один, грубий Голяндець із другого поверху.

— Він сідає там, де ти сидиш, сидить і дивиться на мене, поки я не скажу йому: „Койпер, ви мені набридли.“ Тоді він відповідає: „добре“, і йде геть... Це він подарував мені цю маленьку коралеву брошку... Ти знаєш, це не варта більше пяти франків; я приняла її, щоб мати спокій.

Війшов льокай і приніс заставлений таріль, який він поставив на краю стола, відсунувши трохи зелену рослину.

— Оце тут я їм на самоті, за годину до загального обіду.

Вона показала на дві страви з досить довгого й багатого меню. Управителька мала право тільки на дві страви й зупу.

— Бачиш, яка вона скупа, ця Розаріо!... Врешті, мені так більше подобається їсти; я не потрібую

говорити й перечитую твої листи, які дотримують мені товариства.

Вона перервала свої слова, щоб узяти скатертину й серветки; кожної хвили її турбували, щоб вона наказала щось, одчинила якусь шафу, задовольнила якесь домагання. Жан зрозумів, що заважатиме їй, залишаючись довше; подали їй обід, і це було так мізерно, ця маленька мисочка зупи, що димилась на столі, наводячи їх обох на одну думку, один жаль за колишнім життям!

— До неділі... до неділі... — шептала вона тихенько, прощаючись із ним. І що вони не могли обнятись на очах у прислуги й присутніх пансіонерів, вона притиснула його руку до свого серця, наче б хотіла перелити в нього свої почування.

Цілий вечір і ніч думав він про неї і терпів на саму згадку про її принижуючу рабську службу у цієї жінки з поганою ящіркою; Голяндець також непокоїв його; до неділі він не міг вільно дихати. В дійсности цей напів-розрив, який мусів приготувити спокійний кінець їхніх відношень, ще більше скріпив їх. Вони писали майже що-дня ніжні записки, диктовані нетерплячістю закоханих, або, після міністерства, він заходив до неї в бюро, щоб поговорити ніжно годинку.

Вона сказала в готелі, балакаючи про нього: „Один з моїх родичів...“, і під покриттям цієї туманної назви він зміг прийти кілька разів провести вечір у сальоні, за тисячу миль від Парижа. Він познайомився з перувіянською родиною з її нечислимими панночками, вбраними в крикливі фарби, як справжні папуги; він почув цитру панни Міни

Фогель, кучерявої як овечка, й побачив її хворого безсилового брата, який пристрасно відбивав головою ритм музики й перебірав пальцями по безголосім клярнеті, — єдинім, на яким йому дозволено було грати. Він грав у віста з грубим лисим Голяндцем похмурого вигляду, який плавав по всіх океанах світу і який, коли його питали щось про Австралію, де він жив кілька місяців, відповідав, витріщаючи очі:

— Відгадайте, чому картопля в Мельбурні?...

Це був єдиний факт, який його коли-небудь здивував — дорожнеча картоплі у всіх країнах, куди він їздив.

Фані була душею цих сходин, балакала, співала, грала ролю досвідченої й світської Парижанки; те, що залишалось у ній з богеми та життя в ательє, не помічалось цими чужинцями, або здавалось їм найвищим шиком. Вона засліплювала їх своїми зв'язками із славетними особами з обсягу мистецтва та літератури, розповідала російській пані, що захоплювалась творами Дежуа, про спосіб писання цього романиста, про число чашок кави, які він випивав за одну ніч, про безмежно малу, але точну суму, яку видавці „Сандрінети“ заплатили за шедевр, який зробив їх багатими. І успіхи його коханки робили Гусена таким гордим, що він забував ревнувати й охоче посвідчив би її слова, коли б хто сумнівався в них.

Коли він подивляв її в цім мирнім сальоні, освіченім лямпами з абажурами, тоді як вона наливала чай, грала на фортепіані, давала дівчаткам сестринські поради, він мав велику приємність уявляти її собі зовсім іншою, якою вона приходила до нього в неділю вранці, змочена, змерзла. Які обійми, які

довгі пестощі! В них мстилось поздержування цілого тижня, це віддалення одного від другого, яке підтримувало живість їхнього кохання.

Години минали, плутались, вони до вечора обмінювалися пестощами. Ніщо не спокушало їх; жадної розваги, нікого не треба бачити, навіть Геттема, які з ощадности вирішили жити за містом.

Поставивши сніданок коло себе, змучені, вони слухали шуму паризької неділі, що ворушився на вулиці, свистків потягів, гуркоту навантажених возів; великі краплини дощу, падаючи на цинкову підлогу балькону, і хуткі дихання їхніх грудей, ритмувались із цією відсутністю життя, без сліду часу, до сутінку.

Іаз, запалений насупроти, лягав тоді блідим промінем на підлогу; треба було вставати, бо Фані мусила бути о сімій годині в пансіоні. В пів-світлі кімнати всі її турботи, всі її неприємности здавались їй важчими, жорстокішими; вона хутко натягала черевики, ще вохкі від ходу по вулиці, свої спідниці, свою сукню управительки, чорний одяг бідних жінок.

І що ще збільшувало її печаль — це ці кохані речі довкола неї, меблі, маленька вбіральня, яка нагадувала гарні часи... Вона відривалась від них: „Годі!...“ і щоб залишитись довше вдвох, Жан відпроваджував її; вони йшли стулившись і поволі в гору по авеню Елісейських Піль, з їхнім подвійним рядом лямпіонів і Тріумфальною Аркою вгорі. На розі rue Pergolese, коло пансіону, вона піднімала свою вуаль для останнього поцілунку і лишала його з почуттям байдужости й огиди до свого помешкання, в яке він вертався яко мога пізніше, проклинаючи

нужду й майже гніваючись на людей із Кастель за жертву, яку він приніс їм.

Вони протягли два чи три місяці цього існування, яке зробилось нарешті цілковито невиносимим, бо Жан був змушений припинити свої відвідини в готелі з-за балачок між прислугою, і Фані все більш та більш терпіла від скупости дочки й матері Саншес. Вона мовчки думала про те, як би розпочати знову спільне життя, й почувала, що її коханок також уже не має сил; але вона хотіла б, щоб він перший заговорив про це.

Одної квітневої неділі Фані прийшла краще вбрана ніж звичайно, в круглій капелюшку, в дуже простій весняній сукні, яка облягала її гарне тіло.

— Вставай скоро, ми їдемо снідати за місто...

— За місто!...

— Так, в Анг'єн до Рози... Вона запрошує нас обох...

Він відмовився спочатку, але вона настоювала. Ніколи Роза не пробачила б відмовлення.

— Ти мусиш згодитись для мене... Я ж досить зробила для тебе, здається.

На березі Анг'єнського озера, перед великим лугом, що протягався до невеличкої затоки, в якій гойдалось кілька човнів, була велика вілля, чудово прикрашена й умебльована; в її стелі та великих дзеркалах відбивалася блискуча вода та чудовий парк, уже вкритий ранньою зеленню й цвітучою бузиною. Порядні одяги прислуги та стежки, на яких не валялось ані сдної гильочки, робили честь подвійному доглядові Рози й старі Піляр.

Всі були вже за столом, коли вони прийшли. Неправильна вказівка присилувала їх блукати годину довкола озера, по вуличках між мурами саду. Жан остаточно знякотив при холоднім прийомі господині дому, розлюченої за спізнення, й при надзвичайнім вигляді старих іграцій, з якими Роза знайомила його своїм голосом візника. Три „елегантні“, як звать себе між собою великі кокотки, три античні руїни, які були частинами слави другої імперії, з іменами однаково славетними як імя великого поета або побідного генерала: Вількі Коб, Сомбрез, Кляра Дефу.

Правда, вони все ще були елегантні, пристосовані до нової моди, до колірів весни, прегарно вбрані від зачісок до черевиків; але такі зівялі, нафарбовані, полатані! Сомбрез без повік, з мертвими очима, із звисаючою губою, намацувала рукою свою тарілку, свою виделку, свою шклянку; величезна, червона Дефу, з грілкою коло ніг, виставляла на скатертині свої подаґричні скорчені пальці з блискучими перстнями, такими важкими й складними при одяганні й зніманні, як ланки „римського питання“. І тонка Коб з молодим станом, який робив іще огиднішою її стару голову хворого кльовна під жовтою гривною. Ця, зруйнована, згубивши все своє майно, їздила в Монте Карльо спробувати щастя в останнє і вернулась звідти без сантима, несамовита з кохання до гарного крупе, який не схотів її; Роза приняла її до себе, годувала її й хвалилась цим.

Всі ці жінки знали Фані, вітали її звисока: „Як ся маєш, маленька?“ Із своєю сукнею в три франки за метр, без прикрас, окрім червоної брошки Койпера, вона мала вигляд новика серед цих жахливих вете-

ранів любовної армії, яких ця обстановка роскоші, все світло відкинене від озера й від неба, яке входило разом із весняними запахами через відчинені вікна їдальні, робили ще більш подібними до примар.

Тут була також стара мати Піляр, малпа, як вона сама себе звала на своїй французько-іспанській мішанині; справжня макака із зморщеною безбарвною шкірою, із жорстокою хитрістю на скривлених рисах, острижена як хлопець, із коротким сивим волоссям; вона мала чорну сатинову сукню з великим як у матрозів ковніром синього коліру.

— І нарешті п. Башіто... — сказала Роза, докінчуючи представляти своїх гостей і показуючи Іосенові жмут рожевої вати на скатертині, в якій тремтів хамелеон.

— А мене й забули представити? — запротестував тоном присилуваної веселости високий добродій із сивіючими вусами, порядного вигляду, трохи гордовитий наче, в своїй ясній блюзі й високім ковнірці.

— Правда... А Татав? — зі сміхом сказали жінки. Господиня дому недбало кинула його імя.

Татав, це був де Потер, вчений музика, славетний автор „Клявдії“, й „Савонаролі“, і Жан, який тільки побіжно бачив його у Дешелета, здивувався, побачивши у великого артиста так мало геніяльних манер, цю маску з одноманітного твердого дерева, ці погаслі очі, в яких дрімала божевільна, невилічима пристрасть, що цілими вже роками привязувала його до цієї баби, силувала покинути жінку й дітей та залишитись у цім домі, де він розкидав частину свого великого багатства, свої заробітки з театру і де з ним поводились гірше ніж із слу-

гою. Треба було бачити змучений вигляд Рози, як тільки він починав щось розповідати, яким згірдли-вим тоном наказувала вона йому мовчати; і, йдучи ще далі ніж дочка, стара Піляр ніколи не забувала додати з переконанням:

— Дай нам спокій, мій хлопче.

Жан мав цю Піляр за сусідку і ці старі щоки, які голосно по звірячому гавкали підчас їжі, ці інквізиторські погляди на його тарілку, завдавали мук молодому чоловікові, якого й без того вже бентежив хазяйський тон Рози, коли та жартувала з Фані з приводу музичних вечірок у пансіоні й глупоти цих бідних чужинців, які приймали управительку за світську нещасливу жінку. Колишня повія, заплывша нездоровим салом, з десятитисячними сергами в ухах, заздріла своїй приятельці за поворот молодости й краси, який давав їй цей молодий і гарний коханок; і Фані не гнівалась, кепкувала з пансіонерів: з Перувійця, який, вивалюючи білі очі, зрадив їй своє бажання познайомитись із якоюсь „великою кокоткою“, і з таємного залицання цього моржа — Голяндця, що бурмотів за її кріслом: „Вгадайте, чому картопля в Батавії“.

Госен майже не сміявся; Піляр також ні, занята доглядом за сріблом своєї дочки; де-коли вона робила раптовий жест, цілючись у муху на тарільці або на рукаві свого сусіди, яку вона підносила, шепотючи ніжні слова „їж, мій ангеле; їж, моє звірятко“ — огидливому малому звіркові, що лежав на скатертині, змучений, зморщений, понівечений як пальці Дефу.

Иноді вона помічала муху на буфеті або на шклі

на дверях, вставала й з тріумфом ловила її. Ця розвага, часто повторювана, набридла її дочці, яка в цей ранок була дуже зденервована:

— Але ж не вставай що-хвилини, це дратує.

Мати відповіла на своїй мішанині, спустившись на два тони нижче:

— Ви жерете, *bos otros*, чому ж ти не хочеш щоб і він їв?

— Вийди з-за столу, або сиди спокійно... ти набридаєш нам...

Стара образилась, і обидві почали лаятись як еспанські побожниці, мішаючи сатану й пекло до вулишніх лайок:

— *Hija del demonio.*

— *Guerno de satanas.*

— *Putá!...*

— *Mi madre!*

Переляканий Жан дививсь на них, тоді як інші гості, звиклі до цих родинних сцен, продовжували спокійно їсти. Де Потер лише вмішався, з огляду на чужинця:

— Та слухайте, не сваріться.

Але розлючена Роза обернулась проти нього:

— До чого ти мішаєшся?... от ще манєри!... Хіба мені не вільно говорити... От краще піди до своєї жінки, коли я тобі недовподобил!... Я вже маю досить твоїх очей вареного судака й трьох волосків, що лишилися тобі... Іди понеси їх своїй индичці вже крайня пора!...

Де Потер посміхався, трохи блідий:

— Ось з якими людьми приходиться жити! — бурмотів він у свої вуси.

— От, як хочеш... — кричала вона, повалившись усім тілом на стіл... — І знаєш, двері відчинені, одправляйся... гоп!

— Але ж, Розо... — благали бідні погаслі очі. А мати Піляр, починаючи знову їсти, сказала з такою комічною байдужістю: „Дай нам спокій, сину...“ — що всі вибухли сміхом, навіть Роза, навіть де Потер, який цілував свою ще люту коханку й, щоб остаточно завоювати її ласку, впіймав муху й подав її делікатно, за крила, Башіто.

І це був де Потер славетний композитор, гордість Ecole de France! Як ця жінка тримала його, якими чарами, постаріла від пороків, груба, з цією матір'ю, яка подвоювала її підлість і показувала її такою, якою вона буде за двадцять років?...

Каву подали на беріг озера, в маленькій скелістій печері, прикрашеній у середині ясним шовком, на якому грали відблиски близької води; це було одно з чудових гніздечок для поцілунків, улажених згідно з описами в романах вісімнадцятого століття, з дзеркалом на стелі, яке відбивало пози старих іграцій, розкиданих на широкій канапі для перетравлювання їжі; Роза, із щоками, розпаленими під фарбою, тяглась руками до свого музики:

— О, мій Татав... мій Татав...

Але ця гарячість ніжності зникла разом з впливом шартрезу; а що паням прийшла думка зробити прогулянку човнами, вона послала Потера приготувати човен.

— Ти чуєш? Човен, не норвежку.

— Я скажу Дезіре.

— Дезіре снідає...

— Але ж човен повний води; треба вичерпувати її, це важка праця...

— Жан піде з вами, де Потер... — сказала Фані, що передчувала ще одну сцену.

Сидячи один проти другого, розставивши ноги, кожний на одній лавці човна, вони хутко вичерпували воду, не говорячи, не дивлячись один на одного, наче загіпнотизовані ритмом води, що виплескувалась із двох черпаків. Круг них тінь великого дерева падала, з пахучою свіжістю й вирізувалась на озері, блискучім від світла.

— Чи ви вже давно з Фані?... — спитав знацька музика, перериваючи свою працю.

— Два роки... — відповів Іосен, трохи здивований.

— Тільки два роки!... Тоді те, що ви бачите сьогодні, може послужить вам як пересторога. Ось уже двадцять років я живу з Розою, двадцять років від тої хвилі, як, вернувшись з Італії, після трьох років моєї подорожі й Римської премії, я ввійшов одного вечора в Гіпподром і побачив її на маленькій колесниці, на повороті дороги; вона їхала просто на мене, піднявши батіг, із своєю каскою з вісьмома вістрями списів і своєю сіткою із золотої чешуї, яка обвивала її стан. Ах, як би мені сказали...

І розпочинаючи далі черпати воду, він розповідав, як його рідня зпочатку лише сміялась із цього захоплення; потім, як річ робилась поважною, скільки зусиллями, благаннями, жертвами його батьки заплатили за розрив. Два чи три рази дівку спонукали грішми відійти, але він завжди йшов за нею. „Спробуємо подорож...“ сказала мати. Він подорожував, вернувся і знову взяв її. Тоді він дозволив

оженити себе; гарна дівчина, багате придане, вигляд стати членом Академії серед весільних дарунків... І через три місяці він покинув нову подругу для старої...

— Ах, молодий чоловіче, молодий чоловіче!...

Він викладав своє життя сухим голосом і ні один мускул не ворушився на його масці, твердій, як його ковнірець, що тримав його так прямо. А повз них плили човни повні студентів та дівчат, чулись пісні, сміх молодости й веселости; скільки із цих несвідомих повинні б були спинитись, узяти свою частину жахливого прикладу!...

В печері, в цей час, так наче вони вмовились працювати над їх розривом, старі „елегантки“ наводили на розум Фані Лейран: — Він гарний, її малий, але без грошей... до чого це її доведе?...

— Але ж, я люблю його!

Роза стискувала плечима:

— Та покиньте її... вона ще згубить свого Голландця, як вона погубила досі стільки гарних нагод... Після своєї історії з Фляманом вона спробувала стати практичною, але тепер вона більш божевільна, ніж коли-будь...

— Ау! vellаса... — пробурмотіла мама Піляр.

Англійка з головою кльовна вмшалась із страшним акцентом, який так довго робив їй успіх:

— Це дуже добре любити любов, маленька... це дуже добре, любов, ви знаєте... але ви мусите любити гроші також... от я тепер, як би я ще була багата, чи ви думаєте, що мій крупє сказав би, що я негарна?... — Вона підскочила із жахом і її голос зробився гострий: — О, але це жахливо, ця річ!...

Бути колись славетною на світі, універсальною, знаною як пам'ятник, як бульвар... так знаною, що кожний нещасний візник, коли йому казали „Вількі Коб!“, він уже знав, де це... мати колись принців у своїх ніг, а королі, коли я плювала, вони казали, що це гарно, плювок!... І ось тепер цей брудний розбійник не хоче мене, бо я негарна; і я не мала навіть чим заплатити собі його на одну ніч.

І люта при думці, що вона могла бути поганою, вона раптом відкрила свою сукню:

— Обличчя, уєс, я жертвую ним; але це, груди, плечі... Чи не білі? Чи не тверді?...

Вона безсоромно виставляла своє тіло чарівниці, яке залишилось чудесно молодим по тридцяти роках торгу ним і на яким вишилась голова, зівяла й мертва від шиї.

— Пані, човен готовий!... — крикнув де Потер; і Англійка, защіплюючи свою сукню на своїх рештках молодости, пробурмотіла з комічним сумом:

— Я ж не можу ходити цілком гола по місті!...

В цій декорації Лянкре, де кокетливі білі вілли видніли серед молоді зелені, з цими терасами, цими лугами, що оточували маленьке озеро залите сонцем, який вигляд мали ці підстаркуваті, дряхлі гетери: сліпа Сомбрез і старий кльоун, і паралітична Дефу, що лишали на воді мускусовий запах своїх фарб!

Жан сидів на веслах, зігнувши спину, незадоволений і засоромлений, що його могли бачити й надати йому якусь низьку функцію в цім сумнім алегоричнім човні. На щастя, щоб освіжити своє серце й очі, він мав проти себе Фані Леґран, яка сиділа позаду, коло руля, що його тримав де Потер; ніколи

усмішка Фані не здавалась йому такою молодою — без сумніву з причини контрасту.

— Заспівай нам що-небудь, маленька... — попросила Дефу, розніжена весною. Своїм виразним і глибоким голосом Фані почала баркаролю з „Клявді“ і музика, схвильований цим спогадом про свій перший великий успіх, імітував із закритими устами оркестр, це хвилювання, що розганяє по мельодії наче світло танцюючої води. В цю годину, в цій декорації, це було прекрасно. Із сусідньої тераси закричали браво; і Провансалець, бючи веслами в такт, мав згагу цієї божественної музики на устах своєї коханки, спокусу прикласти свої уста до джерела і пити в сонці, закинувши голову, завжди.

Раптом Роза, розлючена, перервала спів, який дратував її:

— Гей там, музика, чи скоро ви скінчите воркувати собі під ніс... Чи ви думаєте, що він бавить нас, ваш похоронний романс... Годі... вже пізно, треба щоб Фані верталась до буди...

І лютим жестом вона показувала на найближчу кладку:

— Приставай там... — сказала вона своєму коханкові, — їм буде ближче до двірця...

Це було досить бруталне прощання; але колишня пані з колесниць призвичаїла своїх людей до такого поводження і ніхто не насмівся протестувати. Викинувши парочку на беріг після кількох холодних слів ввічливості до молодого чоловіка й наказів Фані шепотом, човен віддалився, повний криків, сварок, які скінчились образливим вибухом сміху, донесеним до коханків звучністю води.

— Чуєш, чуєш, — казала Фані, бліда з люті, — це вона з нас так сміється...

Всі її приниження, всі її образи вставляли в ній при цій останній лайці, вона перечислювала їх по дорозі на двірець, признавалась навіть у річах, які завжди ховала. Роза весь час хотіла віддалити її від нього, полегшити нагоду зрадити його.

— Чого вона тільки не говорила, щоб заставити мене взяти цього Голяндця... Ще тільки-що, вони всі взяли за мене... Я тебе занадто люблю, ти розумієш, це заважає їй для її пороків, бо вона має їх усі, найнижчі, найгірші. І це тому, що я не хочу більше...

Вона спинилась, побачивши його блідим, з тремтливими губами, як у той вечір, коли він ворушив гній її листів.

— О, не бійся нічого, — сказала вона... — твоя любов вилікувала мене від усіх цих гидот... Вона і її смердючий хамелеон, вони обоє огидні мені.

— Я не хочу більше, щоб ти там лишалась, — сказав коханок, на якого кинулась нездорова ревність... — Занадто багато бруду в хлібі, що ти заробляєш; ти вернешся до мене, як-небудь виживем.

Вона давно чекала цього поклику. Тим часом вона противилась, кажучи що вдвох, на триста франків з міністерства важко буде жити, що прийдеться може знову розійтися... — А я так терпіла, кидаючи нашу хатку!...

Крім телеграфних стовпів, з краю дороги стояли лавки під акаціями; щоб краще балакати, вони сіли, взявшись за руки, обоє дуже схвильовані:

— Триста франків на місяць, — казав Жан, —

але як роблять Геттема, вони ж мають тільки двіста п'ятьдесят?...

— Вони живуть за містом, в Шавілі, весь рік.

— Ну добре, зробимо, як вони, я не дуже тримаюсь Парижа.

— Справді?... ти хочеш?... ах! любчику, любчику!...

Люди проходили по дорозі, ґальопом промайнули на ослах гості з якогось весілля. Вони не могли поцілуватись і сиділи нерухомо, притиснувшись одно до другого, мріючи про щастя, про тихі літні вечори, про цю сільську ніжність, цей теплий спокій, перериваний у далечині вистрілом із рушниці або переливами пригородньої катаринки.

VIII.

Вони влаштувались у Шавілі, між вищою й нижчою частинами країни, коло цієї старої лісової дороги, яку звуть військовим Бруком, в колишній мисливській хатині, при вході в ліс: три кімнати, мало чим більші за парижські, ті самі меблі, очеретяне крісло, мальована шафа і з усіх прикрас по зелених стінах їхньої кімнати, тільки портрет Фані, бо у фотографії Кастеле при переїзді зломилась рямці і вона валялась десь у кутку.

Про цей бідний Кастеле вони майже ніколи не говорили, відколи дядя й племінниця перервали своє листування. „Гарний розлучник...“ казала вона, згадуючи легкість, з якою Ледащо допоміг їх першому розривові. Тільки маленькі сестри присилали братові звістки, але Дівонна більш не писала. Може сердилась вона ще на свого племінника; або може догадувалась вона, що погана жінка вернулась, щоб розкривати й читати її бідні материнські листи, писані великим селянським письмом, та глузувати з них.

Иноді вони могли думати, що вони ще на rue d'Amsterdam, коли вони прокидались при романсі Геттема, які знову були їхніми сусідами, й свистках потягів, що постійно переходили з другого боку дороги і яких можна було бачити через віти великого парку. Але замість тусклих шиб у вікнах Захід-

нього двірця, його незавішених вікон із сілюетами похилих бюрократів та грюкоту вулиці, вони раювали мовчазним і зеленим простором за їхнім маленьким огородом, оточеним іншими садками, хатками в купах дерев, що збігали до низу гори.

Вранці, перед відходом, Жан снідав у їхній маленькій їдальні, з вікном відчиненим на цю широку бруковану дорогу, зарослу травою, огороженою живою загорожею з білих тернів з гірким запахом. По цій дорозі він доходив до двірця в десять хвилин, здовш зеленого шумливого парку; і коли він вертався, цей шум вгавав у міру того, як тінь виходила з дерев на зелену дорогу і як поклики зозуль у всіх кутках лісу чергувалися з трелями соловіїв.

Але коли вони влаштувались і незвичка до цього спокою круг нього минула, до коханка вернулось його терпіння недовірливої й безплідної ревности. Сварка його коханки з Розою, вихід з пансіону привели до розмови між двома жінками, яка відживила його підозріння, його найбільш турбуючі болі; коли він відїздив, коли він бачив з вагону їхню низьку хатку із шкляним фонарем, його погляд обігав мури. Він думав: „хто знає?“ і це переслідувало його навіть у міністерській писанині.

Вернувшись, він велів їй складати звідомлення із цілого її дня, її найменших вчинків, її занять, найчастіше невинних, які він переривав несподіваним: „про що ти думаєш...“ боячись завжди, що вона тужить за чимсь або за кимсь із цього жахливого минулого, з якого вона кожного разу сповідалася з тою-самою непорушною щирістю.

Тоді, коли вони бачились тільки по неділях,

жадібно чекаючи одно другого, вони принаймні не губили часу на ці моральні розшукування, образливі й докладні. Але зблизившись у постійнім житті вдвох, вони мучили одно другого навіть у пестошах, у своїх найінтимніших обіймах, схвильовані глухим гнівом, болючим почуттям того, що не поправиш; він, витрачаючи всі зусилля, щоб дати цій пересиченій коханню жінці якесь невідоме ще їй пережиття, вона, готова на муки, щоб дати йому радощі, яких вона ще не дала десь іншим; це не вдавалось їй і вона плакала з безсилового гніву.

Потім вони заспокоїлись; може від пересичености змислів у теплій природі, або просто від сусідства Геттема. З усіх родин парижського пригороду ні одна може не раювала так як ця сільськими вільностями, радіючи тим, що можуть ходити напів-розібраними, в старих капелюхах, пані без корсету, пан у пантуфлях; — що могли носити після обіду недоїдки качкам та кріликам, потім копати, замітати, полоти, поливати.

О, це поливання...

Геттема починали поливати скоро тільки чоловік, вернувшись, змінив своє убрання з бюра на сільську блюзу; після обіду вони знову брались за це, і далеко за заходом сонця, в темряві маленького садку, звідки піднімався свіжий подих мокрої землі, чувся скрип помпи, брязкіт великих лейок та шум води, що мандрував з копанки на копанку, потім час від часу крик тріумфу:

— Я вилив тридцять дві у фасолю!...

— А я чотирнадцять у капусту!...

Це були люди, які не задовольнялись тим, що були щасливі; вони знали, що вони щасливі, вони

розглядали себе, смакували своє щастя, викликаючи у других заздрість; особливо коли чоловік розповідав із захопленням про радощі зимівки вдвох:

— Це ще нічого тепер, але ви побачите в грудні... Ви вертаєтесь брудний, мокрий, з усіми клопотами Парижу на спині; і ви знаходите добрий вогонь, добру лампу, пахучу супу і під столом пару постолів, повних соломи. Ні, бачите, коли ви наїлись капусти з ковбасою, ззіли шматок свіжого сиру та полили це все літром доброго вина, що не вилежувалось у крамницях, як це добре — підсунути своє крісло до вогню, закурити люльку, пюти свою каву з краплинкою горілки та заснути трошки один проти другого, тоді як лед вкриває вікна... О, тільки трошечки заснути, поки все, що важче, перетравиться... Потім порисувати трохи, жінка збирає із столу, стелить ліжко, і коли вона лягла й нагріла місце, кинутись у постіль і вам тоді так тепло, наче ви весь залізли в солому своїх постолів...

Він робився майже красномовним, цей волохатий велит з важкою щелепою, такий несміливий звичайно, що не міг сказати двох слів, не червоніючи й не запинаючись.

Ця божевільна несміливість, такого комічного контрасту із цією чорною бородою й виглядом кольоса, довела його до його шлюбу і дала йому спокій його життя. В двадцять-пять років, з надвишкою сили й здоровля, Геттема не знав кохання і жінки. Одного дня, в Невері, після спільної вечері, товариші затягли його напів п'яного в публичний дім і присилювали його вибирати. Він вийшов звідти стурбований, вернувся, вибрав ту саму, завжди ту

саму, заплатив її борги, взяв її із собою і жахаючись думки, що її можуть забрати від нього, що треба буде починати все наново, він скінчив тим, що оженився з нею.

— Законний шлюб, дорогий мій... — казала Фані з тріумфуючим сміхом Жанові, який слухав її, жахаючись... — І з усіх тих, що я знала, це ще найчистіший, найбільш порядний.

Вона твердила це в щирості свого незнання, бо законні шлюби, в які вона могла заглянути, не гідні були, без сумніву, іншого присуду; і всі її поняття про життя були такі самі фальшиві й щирі, як це.

Це було спокійне сусідство, ці Геттема, завжди в рівнім, гарнім настрої, здібні навіть до не надто клопотливих послуг; вони жахались особливо сварок, суперечок, у яких треба ставати на чийсь бік, і взагалі всього, що може зіпсувати добре перетравлювання. Жінка пробувала спонукати Фані до годування курей та кріликів, до цілющих радощів поливання, але не мала успіху.

Іосенова коханка, пригородна дівчина, що перейшла через ательє, любила природу тільки уривками, на проходах, як місце, де можна кричати, качатись, згубитись із своїм коханим. Вона ненавиділа зусилля, працю; ці шість місяців управління пансіоном надовго вичерпали її активні здібности і вона застигала в ліній млявості, в опянінні задоволенням і вільним повітрям, яке майже відбирало від неї силу одягатись, зачісуватись, навіть одчиняти своє піяніно.

Догляд за помешканням був цілковито залишений місцевій жінці і коли увечері вона пригадувала свою днину, щоб розповісти її Жанові, вона знаходила

тільки побачення з Олімпією, балачки через паркан і папіроси, купи папірос, яких недопалки засмічували мармор перед каміном. Вже шоста година!... Ледви стане часу, щоб накинути сукню, приколоти квітку на груди, щоб піти йому назустріч по зеленій дорозі...

Але з туманами, з осінніми дощами, ранньою темрявою, вона знайшла більш ніж одну причину, щоб не виходити; і часто, вертаючи, він знаходив її в одній із цих „гандура“ з білої вовни із широкими складками, яку вона одягала вранці, із заплутаним волоссям, так як вони були тоді, коли він відходив. Вона чарувала його так, бо її шия залишилась молодістю, її тіло спокусливе й вихолене, яке він почував готовим, без перенон. І все-таки ця неохайність не подобалась йому, лякала його як якась небезпека.

Він сам, після великого зусилля до праці щоб побільшити трохи свої засоби, не звертаючись до Кастель, після безсонних ночей, проведених над плянами, рисунками артилерійських частин, гармат, рушниць нової системи, які він рисував на рахунок Геттема, відчув, що його охоплює раптом цей розкладаючий вплив села й самотности, якому підпадають найсильніші, найдіяльніші, і зародок якого заклало в нього ще його раннє дитинство в загубленім кутку природи.

Матеріалізм їх товстих сусідів підпомагав, передавався їм у цих безпереривних візитах від будинку до будинку, разом із частиною їхнього морального отупіння й величезного апетиту і Іосен із своєю коханкою почали й собі поважно обговорювати питання обіду й час, коли йти спати. Цезар прислав діжечку свого легкого вина і вони провели цілу не-

ділю, розливаючи його в пляшки, одчинивши двері свого невеликого льоху на останнє сонце року, на блакитне небо, по яким бігли рожеві хмаринки. Вже недалеко була година постолів з теплою соломою та спання вдвох коло палаючого каміну. На щастя вони знайшли собі розвагу.

Одного вечора він знайшов Фані схвильовану. Олімпія розповіла їй історію одної малої бідної дитини, яку виховувала в Морвані одна баба. Батько й мати в Парижі, торгівці деревом, більш не писали, не платили вже місяцями. Баба зненацька вмерла й рибалки привезли малого Іоннським каналом, щоб віддати його батькам; але не знайшли вже нікого. Двір зачинений, мати пішла геть з коханком, батько п'яниця, зник... Оце так, законні шлюби!... І ось бідний малий, шість років, такий гарненький, без хліба, без одягу, на вулиці.

Вона зворушувалась до сліз, потім раптом:

— Як би ми взяли його... хочеш?

— Яке божевілля!

— Чому?... — І зблизька, пестячи його: — Ти знаєш, як я бажала дитини від тебе; ми виховаємо оцю, дамо їй освіту. Цих прибраних дітей, через де-який час, люблять як своїх власних...

Вона казала також, що це буде для неї розвага, для неї, що була цілий день сама, думаючи купу негарних річей. Дитина, це оборона. Потім, бачучи, що він жахається видатків:

— Але жадних видатків... подумай тільки, шість років!... ми одягнемо його в твоє старе убрання... Олімпія, яка знає ці справи, каже, що ми навіть не помітимо цього.

— То чому ж тоді вона його не бере? — сказав Жан з поганим настроєм чоловіка, який чує, що його перемагає його власна слабкість. Все-таки він пробував спротивитись, при допомозі рішучого аргументу: — А коли мене тут не буде?... — Він рідко балакав про цей відїзд, щоб не засмучувати Фані, але думав про нього, заспокоювався тим проти небезпек спільного життя й сумних оповідань де Потера. — Яке ускладнення, ця дитина, яка вага для тебе в будучині!...

Очі Фані засмутились:

— Ти помиляєшся, любчику, це буде хтось, кому говорити про тебе — втіха, також відповідальність, яка дасть мені силу працювати, цікавитися життям...

Він подумав хвилину, побачив її самісіньку в порожній хаті:

— Де він, цей малий?

— В Ба-Медоні, у одного рибалки, який узяв його на кілька день... Потім — приют, захоронка.

— Добре, йди за ним, коли тобі так хочеться...

Вона скочила йому на шию і раділа дитиною цілий вечір, грала, співала, щаслива, весела, змінена. На другий день, у вагоні, Жан розповів про їхню постанову товстому Геттема, який здається знав про діло, але не хотів мішатись до нього. Забившись у свій куток і поглибившись у „Petit Journal“, він бурмотів із своєї бороди:

— Так, я знаю... це ці пані... це не моя справа... — І висуваючи голову з розгорнутого аркуша: — Ваша жінка, здається мені, дуже романтична, — сказав він.

Романтична чи ні, вона стояла цього вечора на

колінах, тримаючи тарілку супу в руках, стараючись приручити малого морванського хлопчину, який стояв у дикій позі, похиливши свою велику голову з кучерявим волоссям і енергійно відмовлявся говорити, навіть показати своє лице та повторяв придушеним і монотонним голосом:

— Побачити Меніну, побачити Меніну.

— Меніна, це його бабка, я думаю... Дві години вже я нічого більш не можу витягти з нього.

Жан також узявся годувати його, але без успіху. І вони стояли так обое на колінах, на його висоті, тримаючи — він тарілку, вона ложку, наче перед хворим ягнятком, повторяючи ніжні слова заохоти, щоб переконати його.

— Сідаймо за стіл, може він боїться нас; він їстиме, коли ми не будемо дивитись на нього...

Але він усе стояв нерухомо, перелякано, повторяючи свою жалобу маленького дикуна: „Побачити Меніну“, — яка розривала їм серце, аж поки він не заснув, спершись на буфет і так міцно, що вони могли роздягти його, покласти в важку сільську колиску, позичену в одного сусіди, не розбуджуючи його ні на одну мить.

— Подивись, який він гарний... — казала Фані, дуже горда із свого набутку; і вона силувала Іосена подивляти це вперте чоло, ці тонкі й м'які риси під селянським загаром, цю досконалість маленького тіла з повними руками, ногами маленького фавна, довгими й нервовими, вже вкритими внизу волосинками. Вона забувалась, дивлячись на цю дитинячу красу.

— Але вкрий його, він змерзне... — сказав Жан,

від голосу якого вона здригнулась, наче збуджена із сну; і коли вона ніжно запинала його, малий коротко, наче ридаючи, зітхав, охоплений одчаєм у сні.

Вночі він почав говорити сам із собою:

— Колисай мене... Меніна...

— Що він каже?... слухай...

Жан витяг руку й почав ворушити важку коліску: дитина заспокоїлась потроху й заснула знову, тримаючи в своїй маленькій грубій червоній руці палець, який думала вона, був її „Меніни“, мертвої два тижні тому.

Це був наче дикий кіт у хаті, який царапав, кусав, їв окремо від інших, з гирканням, коли хтось підходив до його кутка; кілька слів, що з нього витягли, були з варварської говірки морванських дроворубів, що їх ніколи ніхто не зрозумів би без Геттема, які були з тої ж околиці, що й він. Все-таки, при допомозі доброго піклування, ніжності, вдалось приручити його трошки. Він згодився змінити лахміття, в якому його привели, на теплий і чистий одяг, хоч при його виді він перші дні кричав з гнівом. Він вивчився їсти за столом, вживати виделку й ложку, і коли його питали про його імя, відповідав, що дома „вони звали його Йосип“.

Але неможна було ще й думати, щоб дати йому найменчі елементарні поняття. Він вихований серед лісу, в куріні лісорубів; — голос шорохливої й рухливої природи наповнював його міцну голову маленького лісника, як шум моря наповнює мушлю; і неможливо було навчити його чогось, ні втримати його в хаті, навіть у найгіршу погоду. Серед дощу, снігу, коли голі дерева стояли як льодові коралі, він утікав,

бігав по кущах, обшукував звірячі нори із зручною жорстокістю ловецького пса і коли вертався, змучений голодом, завжди в його подраній блюзі або в кишені штанів, заляпаних болотом до живота, лежало якесь зомліле або мертве звіря, птах, кріт, крілик або буряки, картопля, вириті на полі.

Ніщо не могло перемогти його злодійських інстинктів, змішаних із селянською манією ховати ріжні маленькі блискучі предмети, мідні гудзики, шкляні буси, станіолевий папір із шоколяду, які Йосип брав і ніс у свої сховки сороки-злодійки. Вся ця здобич мала в нього неозначену й загальну назву „запас“; і ні слова, ні штовхани не могли заважити йому робити свій запас на некористь всього і всіх.

Тільки Геттема вміли уникати цього. Рисівник, тримав гарапник коло себе на столі, біля якого вештався маленький дикун, притягнений компасами й ріжно-коліровими олівцями; цим гарапником він хлопав його по ногах. Але ні Фані ні Жан не могли вживати подібних загроз, хоч малий і був супроти них лукавий, недовірливий, непоборимий навіть ніжними пестощами, так наче „Меніна“, вміраючи, забрала всю його здібність до ніжності. Фані, „тому що вона пахла добре“, ще вдавалось потримати його хвильку на колінах, тоді як для Госена, хоч і дуже ніжного з ним, було завжди дике звіря з недовірчивим поглядом і настороженими кігтями.

Ця непереможна й майже інстинктовна ворожість дитини, цікава хитрість її маленьких блакитних очей і особливо раптова й сліпа ніжність Фані до цього чужинця, що впав зненацька в їх життя, турбували коханка новим підозрінням. Це була може її дитина

вихована у мамки або у її тещі; і смерть Машом, про яку він довідався в цей час, виправдувала, здавалось, його неспокій. Іноді, вночі, коли він тримав цю маленьку руку, що вчепилась у його руку, — бо дитина все ще у сні протягала до нього руку, думаючи, що це його „Меніна“, — він питав його всім своїм внутрішнім таємним неспокоєм: „Звідки ти прийшов? Хто ти?“ — надіючись відкрити таємницю його народження.

Але його турботи зникли від одного слова батька Леїрана, що прийшов просити, щоб йому допомогли заплатити похорон його покійниці, і який крикнув, побачивши Йосипову колиску:

— О, дитина!... ти мушиш бути задоволена!... ти ніколи не могла дістати дитини.

Іосен був такий щасливий, що заплатив усі кошти похорону й затримав батька Леїрана на сніданок.

Старий візник був тепер на службі в кіннім трамваї між Парижем і Версалем; надмірне пиття вина виробило в ньому нахил до апоплексії; але він був завжди бадьорий і свіжий під своїм шкіряним капелюхом, окутаним, для обставин, широкою пасмою крепу, який робив з нього справжній капелюх похоронщика. Надзвичайно задоволений приняттям добродія своєї дочки, він вертався час від часу й їв у них тарілку супу. Його біле волосся паяца на опухлім поголенім обличчі, його вигляд величнього шалапутя, повага, яку він показував до свого бича, ставлячи його в куток з клопотами мамки, все це притягало дитину; і небавом старий і малий зробились близькими приятелями. Одного дня, коли вони вечеряли всі разом, неждано надійшли Геттема:

— Ах! вибачте, ви з родиною... — сказала жінка, і це слово вдарило Жана в обличчя, принизуючи його як поличник.

Його родина! Ця знайдена дитина, що хропіла, поклавши голову на скатертину, цей старий п'яниця, з люлькою в роті, що розповідав у сотий раз, що бич за два су тривав у нього пів року, і що протягом двадцяти років він не міняв батожища!... Його родина, а як-же!... Не більше, ніж вона, його жінка, ця Фані Леґран, стара й стомлена, вквита димом папірос... За один рік усе це зникне з його життя, в хвилі знайомств у подорожі, в юрбі ресторанів і готелів.

Але в інші хвилини ця думка про відїзд, яку він вживав як оправдання своєї слабости, скоро тільки він почував, що падає, що його тягне вниз, ця думка, замість того, щоб заспокоїти, облегчити його, давала йому відчутти численні звязки, затягнені довкола нього. Яким горем буде цей відїзд, не розрив, — десять розривів і як йому важко буде покинути цю маленьку руку дитини, що вночі шукала його руки!... Шкода буде навіть Лябалю, чижа, що свистів і співав у своїй занадто тісній клітці, яку йому завжди треба було міняти і де він згинав спину як кардинал у своїй залізній вязниці; так, Лябалю також завоював собі маленький куточок у його серці і боляче буде викинути його звідти.

Все-таки ця неминуча розлука наближалась; і чудовий місяць червень, який вбірав природу по-святочному, буде мабуть останнім, який вони проведуть разом. Чи це її робило нервовою, роздратованою, чи виховання Йосипа, почате з раптовим

запалом, на великий клопіт маленькому Морвандцеві, який залишався годинами перед своїми літерами, не бачучи й не вимовляючи їх, з головою замкненою, як брама двору? З дня на день цей жіночий характер гарячився в гнівливості й сльозах, сцени повторялися, хоч Іосен і силкувався бути поблажливим; але вона була така лайлива, від її гніву піднімався такий намул заздлости й ненависти проти молодости її коханка, його виховання, його родини, різниці між їх долями, яку життя мало ще побільшити, вона вміла так добре колоти його в болючі місця, що він врешті не витримував і відповідав.

Тільки його гнів мав ще утримку, лагідність добре вихованого чоловіка; його удари були занадто легкі та не вціляли болюче, тоді як вона забувалась у своєму гніві повії, без відповідальности й сорому, робила зброю з усього, вичікувала на лиці своєї жертви із жорстокою радістю судорогів муки, якої причиною була вона, потім зненацька падала в його обійми й благала пробачення.

Фізіонімії Геттема, свідків цих сварок, які вибухали майже завжди в час вечері, в хвилю, коли всі сідали за стіл, були гідні маляра. Вони обмінювались по-над заставленим столом поглядом наперемінного переляку. Чи можна буде їсти, чи печеня полетить у садок разом з тарілками, підливою й овочами?

— Тільки — без сцен!... — казали вони кожного разу, як заходила річ про те, щоб зійтися; і тільки під цею умовою вони приймали запрохання обідати разом у лісі, яке Фані кидала їм одної неділі через мур... О, ні! сьогодні вони не будуть сперечатись,

сьогодня занадто гарно!... І вона побігла одягати дитину, пакувати кошики.

Все було готове, збірались уже йти, як листоноша приніс рекомендованого листа; Йосен підписував його і тому затримався позаду. Він дігнав товариство при вході в ліс і сказав тихенько Фані:

— Це від дядька... Він дуже радий... Чудовий урожай, проданий негайно... Він віддає вісім тисяч франків Дешелєтові, з привітаннями й подяками своїй племінниці.

— Так, його племінниці!... по-гасконськи... ах, стара морква... — сказала Фані, яка не мала вже жадних ілюзій що-до дядьків з півдня; потім, весело:

— Треба буде вкласти ці гроші...

Він подивився на неї здивовано; він знав її завжди дуже совісною в питаннях грошевої чесности...

— Вкласти?... але це не твоє...

— Ах, дійсно, я тобі ще не казала...

Вона почервоніла, із цим поглядом, що затемнювався при найменшій ухиленні від правди... Цей добрий хлопець Дешелєт, довідавшись, що вони робили для Йосипа, написав їй, що ці гроші допоможуть їм виховати малого. — Потім, знаєш, як-що це тобі не приємно, ми відішлемо йому ці вісім тисяч франків; він у Парижі...

Голос Геттема, які уважливо випередили їх, почувся під деревами:

— Праворуч чи ліворуч?

— Праворуч, праворуч... до Ставків!... — крикнула Фані, потім, звертаючись до свого коханка: — Але ж слухай, ти не почнеш знову мучити себе дурницями... ми ж стара пара, якого чорта!...

Вона знала цю тремтячу блідість його уст, цей короткий погляд, що випитував дитину від ніг до голови; але на цей раз він залишився спокійний. Лякливість була у нього тепер звичкою; він робив радо уступки для спокою. „Яка потреба мучити себе, доходити до ґрунту річей?... Як-що ця дитина її, то чого простішого, що вона взяла його, ховаючи від мене правду, після всіх сцен, всіх допитів, що я робив їй! Хіба не краще примиритись із тим що є, й провести спокійно кілька місяців, що лишаються нам?...”

І він ішов по лісових стежках, несучи їхній походний сніданок у важкім кошику, байдужий, стомлений, із згорбленою спиною старого садівника, тоді як перед ним мати й дитина йшли разом, — Йосип незграбний у своїм недільнім убранні, яке заважало йому бігати, вона в яснім пенюарі, з головою й шиєю голими, під японською парасолькою, з млявою походкою, із своїм гарним волоссям з великою сивою пасмою, якої вона вже не давала собі труду ховати.

Спереду й нижче йшла по схилу алеї пара Геттема у велитенських солом'яних брилях, подібних до капелюхів Туарегів, убрані в червону флянель, навантежені харчами, приладдям до рибних ловів, сітками; жінка, щоб облегчити свого чоловіка, несла бадьоро на перев'язі на своїх велитенських грудях мисливський ріг, без якого прохід у лісі здавався неможливим для рисівника. Підчас ходи пара співала:

Люблю чути, як весло
Ввечері по хвилях бє
Люблю, як у лісі олень...

Олімпія мала невичерпаний репертуар цих улишніх сантиментальностей, і коли уявити собі, де вона їх набрала, в якій соромній пів-темряві зачинених фіранок, скільком чоловікам вона співала їх, спокій чоловіка, що підспівував їй, набірав дивної величі. Вислів Ґренадера при Ватерльо: „Їх за-багато...“ мусів мати щось спільного з філософічною байдужістю цього чоловіка.

Поки Ґосен задумливо дивився на цю величезну пару, що ховалась у лісі, за якою він ішов, на шляху почувся скрип коліс, разом з вибухами сміху й дитячих голосів; і раптом у кількох кроках від нього з'явився гурток дівчат, з розпущеним волоссям і стрічками, в англійському візку, тягненим маленьким ослом, якого молода дівчина, трохи тільки старша від інших, тягла за повід по важкій дорозі.

Легко було помітити, що Жан був частиною гуртка, чудацький вигляд якого, особливо товста дама, перепоясана ловецьким рогом, натхнули безмежну веселість на маленьке товариство; тому молода дівчина спробувала втихомирити дітей на хвилинку. Але цей новий капелюх Туареґів викликав ще сильніший сміх; проходячи перед чоловіком, що вступався з дороги перед візком, гарна, трохи ніякова усмішка просила у нього вибачення й дивувалась наївно, що знайшла замість старого садівника таке ніжне і молоде обличчя.

Він несміливо вклонився, почервонів, не знати від якого сорому; візок спинився на горі на перехресті доріг, хор молодих голосів читав у голос написі на придорожнім стовпі, напів змиті дощами: „Дорога до Ставків, Великий Дуб, Відпочинки, До-

рога до Велізі“... Жан обернувся і побачив, як зникнув під деревами на зеленій дорозі, всіяній сонцем, цей вихор молодости, цей візок, повний щастя у весняних кольорах, з вибухами сміху.

Розгнівана труба Геттема раптом вирвала його з його мрії. Вони посідали на березі ставка, розбираючи провізію; і здалеку відбивалась на воді біла скатертину на скошеній траві і блюзи із червоної флянелі, що лисніли в зелені гілок.

— Та йдіть же... несіть сюди кошика! — кричав товстий чоловік; і нервовий голос Фані:

— Це мала Бушєро спинала тебе на дорозі?...

Жан здригнувся при цім імені Бушєро, яке нагадувало йому Кастеле й хвору матір.

— Так, — казав рисівник, беручи у нього кошика з рук... — Та більша, що йшла спереду, це племінниця лікаря... Дочка його брата, яку він узяв до себе. Вони живуть літом у Велізі... Гарненька.

— Ох; гарненька... вона має нахабний вигляд... — І Фані, нарізуючи хліб, дивилась на свого коханка, занепокоєна його розсіяними очима.

Пані Геттема, дуже поважна, шукаючи шинку, критикувала цю моду пускати молодих дівчат, щоб ходили сами по лісі. — Ви мені скажете, що це поанглійськи і що ця дівчина вихована в Лондоні... але все одно, це, дійсно, не пристойно.

— Ні, але дуже зручно для авантюри!

— О, Фані...

— Пардон, я забула... Пан вірить іще в невинність...

— Та покиньте, снідаймо... — сказав Геттема, який почав лякатись. Але треба було, щоб вона

виклала все, що вона знала про молодих дівчат з доброго товариства. Вона знала гарні історії про це... монастирі, пансіонати... Вони виходять звідти вичерпані, стомлені, з відразою до мужчини; нездібні навіть родити дітей. — І тоді їх дають вам, дурні!... Невинна!... Так наче є невинні, так начеб, з доброго товариства чи ні, всі дівчата не знали від народження, в чім справа... Що-до мене, то мені нічого вже не залишалось вчитись, у дванадцять літ... вам також, правда, Олімпіє?

— ...Природна річ... — сказала пані Геттема, стискуючи плечима; але її цікавила особливо доля сніданку і чуючи, як Іосен, розворушений, заявляв, що є дівчата і дівчата і що є ще в родинах...

— Ах так, родина, — відповідала його коханка з погордою, — говорім про родину...; особливо про твою.

— Мовчи... Я тобі забороняю...

— Міщанин!

— Повія!... На щастя це незабаром скінчиться... Мені вже не довго залишається жити з тобою...

— Іди, йди, тікай, я ще буду задоволена...

Вони лаялись лице в лице, перед недоброю цікавістю дитини, що лежала в траві, коли страшений трубний звук, повторений сотки разів луною від ставка, від лісу, покрив зненацька їхню сварку.

— Годі з вас!... Чи ще хочете? — і червоний, з набухлою шиєю, товстий Геттема, не знайшовши іншого способу присмирити їх, чекав, загрожуючи їм трубою.

ІХ.

Звичайно їхні сварки не тяглись довго, розсіяні музикою, при пестоцах Фані; але на цей раз він поважно сердився на неї і протягом кількох днів мав ту саму зморшку на чолі, ту саму гнівну мовчанку, сідав рисувати негайно по обіді й відмовлявся виходити з нею.

Це був раптовий сором бруду, в яким він жив, боязнь зустріти знову візок на дорозі і цю ясну усмішку молодости, про яку він постійно думав. Потім, як мряка мрії, що йде до кінця, як декорація, яку змінюють при кінці феєрії, привид цей зблід, згубився в далечині лісів і Жан більш не бачив його. Тільки залишився в нім смуток; Фані гадала, що знає його причину й постановила перемогти його.

— Це зроблено, — сказала вона йому весело одного дня... — Я була у Дешелета... Я вернула йому гроші... Він думає, як і ти, що так краще; але все-таки не знає чому... Словом, це зроблено... Пізніше, як я буду сама, він згадає про малого... Ти задоволений?... Ти ще сердишся на мене?

І вона розповіла йому про свою візиту на *gîte de Rome*, про своє здивування, коли вона знайшла замість галасливого несамовитого каравансераю, повного божевільних банд, спокійний буржуазний дім, з великими труднощами для відвідувачів. Ні свят, ні

маскових балів; і вияснення цієї зміни в кількох словах, що їх якийсь обдурений у своїх очікуваннях і розгніваний паразит написав крейдою на маленькім вході в ателе: „Зачинено з причини нешлюбного подружжя“.

— І це правда, мій милий... Приїхавши, Дешелет захопився одною дівчиною з Скетінґрінґу, Алісою Доре; місяць тому він узяв її до себе, наче жінку, зовсім, наче жінку... Маленька жіночка дуже мила, дуже ніжна, гарне ягнятко... Вони зовсім не роблять шуму вдвох... Я пообіцяла, що ми прийдемо до них; це розважить нас трохи від ловецького рогу й баркароль... Але все-таки, як тобі здається, цей філософ із своїми теоріями... „Без завтра, без романів“... О, я добре посміялась із нього!

Жан згодився піти до Дешелета, якого він не бачив від їхньої зустрічі на Маделен. Його дуже здивували б тоді, як би сказали, що він буде одвідувати без огиди цього цинічного й згірдливого коханка своєї коханки, що він зробиться майже його другом. На першій же візиті він здивувався, що почував себе так зручно, радий прийомом цього чоловіка з добрим дитинячим сміхом і козацькою бородою, і в такім гарнім настрої, якого не переривали жорстокі кризи печінки, що оловянили його обличчя й очі.

І яка добре зрозуміла була ніжність, що нею натхнена була до нього ця Аліса Доре, з довгими руками, м'якими й білими, з незначною білявою красою, яку відкривав блиск її тіла Флямандки, так само позолоченого, як її ім'я*); золото в її волоссі, золото

*) Doré значить по-французьки позолочений, золотий.

в очах, золото вкривало повіки, всипало шкіру, навіть під нігтями.

Дешелет підібрав її на асфальті скетінгу, між грубостями, брутальностями торгу, вихорями диму, який чоловік випльовує із цифрою в помальоване обличчя дівчини; його ввічливість розніжила й здивувала її. Бідне бидло для задоволення, яким вона була, вона згадала тут, що вона жінка і коли він хотів одіслати її вранці, згідно із своїми принципами, після доброго сніданку і з кількома люідорами, вона була так засмучена, просила його так ніжно, з такою тугою: „Залиши мене ще...“, що у нього не стало духу відмовити після цього, наполовину з людської поваги, наполовину з утоми, він зачинив свої двері за цим випадковим медовим місяцем, який він проводив у свіжості й спокою свого літнього палацу, так добре влаштованого для комфорту; і вони жили так дуже щасливі, вона від цих ніжних уваг, яких вона ніколи не знала, він від щастя, яке він давав цій бідній істоті і її наївної вдячності, підпадаючи таким робом, несвідомо й уперше, проникливого чарові інтимності жінки, таємничій розкоші вдвох, у згоді доброти й ніжності.

Для Гусена ательє на rue de Rome було розвагою від низького й дрібного середовища, в яким тяглось його життя дрібного урядовця у фальшивім подружжі; він любив розмову цього вченого із смаком артиста, цього філософа у перській сукні, легкій і широкій як його доктрина, ці оповідання подорожей, які Дешелет переказував у, яко мога, небогатьох словах і які були так добре на своїм місці між орієнтальними тапетами, позолоченими ідолами,

бронзовими химерами, в екзотичній розкоші цієї величезної залі, де світло падало з високих вікон, справжнє світло глибини парків, ворушене рідкою листвою бамбуків, пальм і папороть-дерев.

Собливо в неділю, із цим широким входом на порожню вулицю Парижа в літі, тремтінням листів, із запахом свіжої землі під рослинами, це було таке саме село як і в Шавілі, без тісноти й труби Геттема. Ніколи ніхто не приходив; один раз, усе-таки, Іосен і його коханка, приходячи вечеряти, почули ще при вході оживлення кількох голосів. День спадав, гості пили щось на веранді і розмова була жива:

— А я гадаю, що п'ять років у Мазасі, згублене ім'я, знищене життя, це вистарчаюча ціна за вчинок пристрасти й божевілля... Я підпишу вашу петицію, Дешелете.

— Це Каудаль, — сказала Фані, тихенько, здригаючись.

Хтось відповідав з невблаганою сухістю відмови:

— А я нічого не підписую, не приймаючи жадної солідарності із цим негідником...

— Ля Іурнері тепер... — І Фані, притиснувшись до свого коханка, прошепотіла: — Ходім собі геть, коли тобі неприємно бачити їх...

— Але ж чому? але ж зовсім ні...

В дійсності він не був добре свідомий вражіння, яке він матиме в присутності цих людей, але він не хотів відступати перед іспитом, бажаючи може знати сучасний ступінь цієї ревности, яка була підставою нещасного кохання.

— Ходім! — сказав він, і вони показали у рожевім світлі кінця дня, яке освітлювало лисі черепи,

сірі бороди приятелів Дешелета, що лежали на низьких канапах, довкола орієнтального столика, на яким тремтів у пяти чи шости чарках тягучий білуватий лікер, що його саме розливала Аліса. Жінки обнялись.

— Ви знаєте цих панів, Іосене? — спитав Дешелет, похитуючись у своїй гойдалці.

Чи він їх знав!... Принаймні два були йому близько знайомі з годинних розглядань їхніх портретів на вітринах славетних людей. Як вони заставили його терпіти, яку ненависть почував він до них, безперервну ненависть, лють, від якої хотілось скочити на них, драпати їх обличчя, коли він зустрічав їх на вулиці!... Але Фані казала правду, що це минеться; тепер це були для нього обличчя знайомих, майже родичів, далеких дядьків, яких він давно не бачив.

— Завжди ще гарний, цей малий!... — сказав Каудаль, витягнений у весь свій велетенський зріст, тримаючи екран над очами, щоб захистити їх від світла. — А Фані, подивимось!... — Він підвівся на лікті, прижмурих свої очі знавця: — Обличчя ще тримається; але стан... ти добре робиш, що затягуєш його... але, втішся, дочко, Ля Іурнері ще товстіший від тебе.

Поет погірдливо вкусив свої тонкі уста. Він сидів по-турецьки на подушці, — від своєї подорожи в Альжирії він казав, що не може сидіти инакше, — величезний, напухлий; він не мав уже ніяких розумних рисів обличчя, крім свого солідного чола під сивим лісом і суворого погляду торгівця рабами і він приймав у відношенні до Фані світську резерву, перебільшену ввічливість, наче щоб дати лєкцію Каудалеві.

Два пейзажисти з загорілими селянськими головами доповнювали збори; вони також знали Жанову коханку і молодший з них сказав їй, стискуючи їй руку:

— Дешелет розповів нам історію дитини, це дуже мило, те що ви зробили, моя дорога пані.

— Так, — сказав Каудаль Іосеніві, — так, дуже добре, це прийаття... зовсім не по-провінціальному.

Вона, здавалось, була збентежена цими похвалами, коли почувся стук падаючої меблі в темнім ательє і чийсь голос спитав:

— Нікого?

Дешелет сказав:

— Ось Езано.

Цього Жан ніколи не бачив; але він знав, яке місце цей богемець, цей фантаст, тепер присмирений, жонатий, начальник департаменту в Міністерстві Мистецтва, займав у житті Фані Леґран і він пригадував пакет пристрасних і чарівних листів. Вийшов маленький, худий, сухий чоловік, з негнучкою походкою, який подавав руку здалеку, тримав людей на віддаленні по звичці до естради, до адміністративної фігурації. Він, здавалось, був дуже здивований, що побачив Фані, особливо ж, що знайшов її гарною після стільки років:

— О, Сафо!... — і скороминуча червоність ожила його щоки.

Це ім'я „Сафо“, яке повертало її в минуле, наближувало її до всіх її колишніх, викликало певну ніяковість.

— І пан д'Арманді, що привів нам її... — сказав швидко Дешелет, щоб попередити того, що прийшов.

Езано вклонився; почали балакати. Фані, заспокоєна тим, як її коханок приймав речі й горда ним, його красою, його молодістю, перед артистами, знавцями, показала дуже веселою, в добрім настрої.

Вся в своїй теперішній пристрасти, вона ледви пригадувала свої відносини із цими чоловіками, хоча вона прожила з ними довгі роки; протягом цих літ перейняла вона їх звички та манєри, які перетривали навіть їх спільне життя, як нпр. цей спосіб скручування папіроски, що його вона мала від Езано, як і його любов до жоба й марілянду*).

Жан помітив без найменшого замішання цю маленьку деталь, яка роздратувала його раніше; і він відчув від свого спокою радість полоненого, який перепиляв свій ланцюг і відчуває, що йому вистарчить найменшого зусилля для втечі

— Га, моя бідна Фані! — казав Каудаль жартівливим тоном, показуючи їй інших... — ці руїни!... які вони старі, які вони вичерпані!... тільки ми двоє, бачиш, тримаємось іще.

Фані почала сміятись:

— А, вибачте полковнику, — його звали так іноді зза його вусів, — це не зовсім те саме... я з іншого покоління...

— Каудаль забуває завжди, що він міг би вже мати внуків, — сказав Ля Гурнері; і на рух різбяря, якого він умів зачіпити за живе: — Медаль 1840-го року, — крикнув він своїм різким голосом, — це вже дата, мій голубе!...

Між цими двома колишніми приятелями залишався зідливий тон, глуха антипатія, яка їх ніколи

*) Роди тютюну. Прим. перекл.

не розлучала, але видніла в їх поглядах, в їх найменчих словах і це вже двадцять років, від дня, коли поет вкрав у різбаря його коханку. Фані вже більш не існувала для них, обидва вони мали вже інші радості, інші пригоди; але гнів залишався та глибшав з роками.

— Подивіться на нас обох і скажіть одверто, чи це я дід!... — Затягнений у тісну блюзу, яка облягала його мускули, Каудаль став просто, випнувши груди, хитаючи своєю блискучою гривою, в якій не видно було ні одної білої волосинки:

— Медаль 1840-го року... пятьдесят вісім років за три місяці... Ну, і що ж із того?... Хіба вік робить нас старими?... Це тільки в театрі і в консерваторії люди горбляться в шістьдесят років, хитають головою й їм тремтять коліна. В шістьдесят років, чорт його бери, люди ходять пряміше, ніж у тридцять, бо слідкують за собою; і жінкам вони ще подобаються, аби тільки серце залишалось молоде й гріло і підтримувало всю будову...

— Ти думаєш? — сказав Ля Гурнері, який дивився, сміючись, на Фані. І Дешелет із своєю доброю усмішкою:

— Тим часом ти завжди говориш, що тільки молодість щось варта, ти бредиш нею...

— Це моя маленька Кузінар так змінила мої думки... Кузінар, моя нова модель... Вісімнадцять років, кругленька, гарненька... І така добра дитина, така проста, така парижанка з Ринку, де її мати продає птицю... Вона має такі дурні вигадки, що хочеться обняти її за ці слова... Одного дня, в ательє, вона знаходить роман Дежуа, дивиться на наголовок:

„Тереза“ і відкидає його із своєю гарною гримасою: „Як би це звалось »Бідна Тереза«, я читала б це всю ніч!...“ Я несамовитий від неї, я вам кажу.

— І ось ти в подружжі! А за пів року знову розрив, сльози грубі як кулак, відразу до праці, нестриманий гнів...

Каудалеве чоло затемнилось:

— Це правда, що ніщо не тягнеться довго... Люди сходяться, розлучаються...

— Тоді навіщо сходитись?

— Ну, добре, а ти?... Чи ти думаєш, що це вже на ціле життя з твоєю Флямандкою!...

— О, ми, ми не в родині... правда, Алісо?

— Звичайно, — відповіла ніжним і неуважним голосом молода жінка, стоячи на стільці, збираючи гліцинії й зелень для букета на стіл.

Дешелет продовжував:

— Між нами нема розриву, ледви-що розходини... Ми умовились провести разом два місяці; в останній день ми розійдемося без одчаю й без сюрпризів... Я вернусь в Іспаган, — я недавно замовив собі каюту, — а Аліса вернеться в своє маленьке помешкання на rue Labruyère, що вона залишила за собою.

— Третій поверх, чи може бути зручніше, щоб вискочити з вікна?

Кажучи це, молода жінка усміхалась, полум'яна й ясна, в вечірнім світлі, тримаючи великий пук матових квітів у руках; але акцент її слів був такий глибокий, такий поважний, що ніхто не відповів. Вітер холоднішав, фасади протилежних будинків, здавалось, вищали.

— Ходім до столу, — крикнув полковник... — І говорімо веселі речі...

— Так так, *gaudeamus igitur*... веселімося, поки ми молоді, правда, Каудалю?... — сказав Ля Гурнері із сміхом, який дзвенів глумливо.

Через кілька днів Жан проходив знову по *gue de Rome* і знайшов ательє зачинене, велика завіса спущена на вікні, мертва тиша від льоху до тераси на даху, Умова скінчилась, Дешелет відіхав в означену годину. І він думав: „Це гарно, робити те, що хочеш, у житті, правити своїм розумом і своїм серцем... Чи я коли-небудь матиму цю сміливість?...”

Чиясь рука поклалась на його плечі:

— Добридень, Іосене!...

Дешелет, стомлений, жовтіший і більш нахмурений як звичайно, пояснив йому, що він ще не відїзжає, затриманий у Парижі де-якими справами і що він живе в Гранд Готелі, бо ателіє жахає його після цієї жахливої історії...

— Що таке?

— Правда, ви не знаєте... Аліса вмерла... Вона вбилась... Почекайте мене, я подивлюсь, чи є які листи...

Він вернувся майже негайно і, розриваючи опаски часописів нервовим пальцем, він говорив глухо, як у сні, не дивлячись на Іосена, що йшов біля нього:

— Так, вбилась, скочила з вікна, як вона це сказала того вечора, як ви були в нас... Я не знав, я не міг думати... В день, коли я мав відіхати, вона мені сказала із спокійним виглядом: „Візьми мене із собою, Дешелете... не лишай мене саму... я не

зможу більше жити без тебе...“ Це мене розсмішило... Чи ви уявляєте собі мене із жінкою, там, у цих Курдів... Пустеля, пропасниці, ночі під небом... За обідом вона мені знову казала: „Я тобі не заважатиму, ти побачиш, яка я буду слухняна...“ Потім, бачучи, що вона цим разила мене, вона більш не настоювала... Потім ми пішли в варьете, в льожу... Все це було умовлене наперед... Вона здавалась задоволена, тримала весь час мою руку й мурмотіла: „Мені добре...“ Я мав їхати вночі і я відвіз її до її хати своїми кіньми; але ми були сумні обоє, мовчали. Вона не подякувала мені навіть за маленький пакет, що я сунув їй у кишеню, з чого могла б жити спокійно рік або два. Приїхали на rue Labrouyère і вона просить мене піти з нею нагору... Я не хотів. „Я тебе прошу... тільки до дверей.“ Але там я витримав, я не пішов. Моє місце в залізниці було замовлене, валіза готова, до того ж я вже забагато казав про це, поїду... Сходячи зі сходів, трохи сумний, я почув, що вона мені кричала щось, наче: „Швидче, ніж ти...“, але я зрозумів тільки вниз, на вулиці... О!...

Він став, втопивши очі в землю, перед жахливим привидом, який він тепер бачив на кожному кроці, цієї чорної інертної маси, яка хрипіла...

— Вона вмерла через дві години, без одного слова, без одної жалоби, дивлячись на мене своїми золотими очима. Терпіла вона? пізнала вона мене? Ми поклали її на її ліжко, одягнену, й великою мантією з кружев оповили їй голову з одного боку, щоб сховати рану на черепі. Дуже бліда, трохи крові на виску, вона була ще гарна, така ніжна...

Але як я нахилився, щоб витерти цю краплину крові, яка поверталась завжди, невичерпаєма, — її погляд, здалось мені, прийняв розгніваний і жахливий вираз... Німе прокляття кидала мені бідна дівчина... чи не міг я залишитись іще де-який час, або взяти її із собою, готову на все, таку скромну?... Ні, гордість, впертість сказаного слова... Ну, от; я не піддався, і вона вмерла від мене, який її любив усе-таки...

Він забувався, гдворив голосно, викликаючи здивування людей, яких він штовхав, ідучи по rue d'Amsterdam; і Іосен, ідучи попри своє колишне мешкання, веранду котрого він міг бачити, звертався в думках до Фані і до своєї власної історії та почував у собі здрігання, як Дешелет продовжував:

— Я провів її на Монпарнас, без приятелів, без родини... Я хотів сам займатись нею... І ось я тут, думаю вічно про те саме, не можу наважитись поїхати із цією навязливою думкою і тікаю від свого дому, в яким я провів два такі щасливі місяці коло неї... Я живу в готелі, бігаю, пробую розважитись, втікти від цього ока мертвої, яке повне крові, обвинувачує мене...

І спиняючись, охоплений цим каяттям, з двома великими сльозами, які текли по його малому червоному носі, що дивився так зухвало в світ, він казав:

— Ну дивіться, друже мій, я ж не злий чоловік.. Це все-таки страшно, що я зробив це...

Жан пробував втішити його, відкидаючи все на випадок, на погану долю; але Дешелет твердив, хитаючи головою, стиснувши зуби:

— Ні, ні... Я ніколи собі не пробачу... Я хотів би покарати себе...

Це бажання відкуплення не кидало його, він говорив про це всім своїм приятелям і Іосефові, якого він чекав часто при виході з бюро.

— Та їдьте ви, Дешелте... Подорожуйте, працюйте, це розважить вас... — повторяли йому Каудаль і інші, трохи неспокійні від його безглузних думок, від цієї впертости повторювати, що він не злий чоловік. Врешті одного вечора, чи тому, що він хотів ще раз побачити ательє перед виїздом, чи привів його сюди вирішений проєкт покінчити із своїми муками, словом, на ранок робітники, що йшли з передмість на роботу, підняли його, з черепом розбитим надвоє, на пішоході перед його дверима, мертвого тим самим самогубством, що й жінка, з тим самим шумом одчаю, викиненого на вулицю.

В напів затемненому ательє скупчилась юрба артистів, моделів, жінок з театру, всі ті, що танцювали, всі ті, що вечеряли на останніх вечірках. Був це шум пересовань, шепотів, шум церкви під коротким полум'ям свічок. Через ліяни й зелень дивилась ця юрба на тіло, що лежало в шовковій тканині, всіяній золотими квітами, з тюрбаном, щоб заховати жахливу рану голови, — витягнене в усю свою довжину, з білими руками на переді, які висловлювали саможертву, найвище звільнення, на низькій канапі в сутінку гліціній, на якій Іосен і його кохана пізналась у ніч балю.

Х.

Так від цих розривів таки вмірають иноді!... Тепер, коли вони сперечались, Жан не наважувався говорити про свій відїзд, він не кричав^б більш в одчаї: „На щастя це швидко скінчиться.“ Вона потрібувала б тільки відповісти йому: „Добре, йди... я убу себе, я зроблю, як та...“ І ця загроза, яку, як він гадав, розуміє в смутку її поглядів і мельодій, що їх вона співала, в її задумливому мовчанні, турбувала його до переляку.

Тим часом він витримував рішаючий іспит, яким кінчається для консульських аташе міністерська служба; про нього мали гарну думку і його мали призначити на одну з перших вільних посад, — це вже було діло тижнів, днів!... Сезон кінчався, дні ставали коротші, всі покидали село та поспішали в місто. Все поспішало також до зімової зміни. Одного ранку Фані, відчиняючи вікно на першу мряку, скрикнула:
— О, ластівки відлетіли!...

Один за другим, сільські будинки зачиняли свої віконниці; на версальській дорозі чергувались фурґони з меблями, великі сільські підводи нагружені пакунками й рослинами у вазонах, тоді як листя спадало вихорями, котилось, як тікаючі хмари під низьким небом. За безлистим огородом, що з причини браку зелені видавався менший, зачинені хатки,

сушильні пралень із червоними дахами, купчились у сумнім краєвиді, — з другого боку будинку оголена залізниця розгортала здовш сірих лісів свою чорну подорожню лінію.

Яка жорстокість залишити її тут саму серед цієї пустелі! Зарані він почував уже, що його серце м'якне; ніколи він не матиме сміливости для прощання. Чи не на це вона й рахувала, чи не цього вона вичікувала аж до останньої хвилини, все спокійна, не говорячи ні про що, вірна своїй обіцянці не класти перепон його відїздові, увесь час передбаченому й умовленому?

Одного дня він вернувся з цією вісткою:

— Мене призначено...

— А!... куди?...

Вона питала з байдужим виглядом, але з обезкровленими устами й очами, з таким напруженням на всьому обличчі, що він не заставив її довше чекати:

— Ні, ні... ще ні... Я відступив свою чергу Ге-дуенові... це дає нам найменше шість місяців.

І це був вибух слів, сміху, несамовитих поцілунків, — вони бурмотіли:

— Спасибі, спасибі... Яке добре життя я зроблю тобі тепер!... Це, бачиш, ця думка про відїзд робила мене такою недоброю... — Тепер вона приготується краще до розлуки, примириться з нею помалу. І через шість місяців, це вже не буде осінь і забудуться ці історії із смертю.

Вона дотримала слова. Не було розхитання нервів, не було сварок; навіть, щоб уникнути непорозумінь, які викликав малий, вона вмістила його до

пансіону у Версалі. Він приходив тільки в неділю і коли цей новий режим не зміняв ще його непокірної й дикої натури, то принаймні вчив його ховати своє почуття. Вони жили в спокої, вечеряли з Геттема без бур, піяніно було знову відчинене для улюблених мотивів. Але в глибині Жан був більш стурбований, більш неспокійний, ніж коли, питаючись себе, куди заведе його ця нова слабкість, гадаючи іноді відмовитись від консуляту, перейти на службу до бюро міністерства. Це значило б — жити в Парижі, умову з Фані продовжити в безкрай; але також уся мрія молодости була б знищена, це привело б до одчаю рідних, до певної сварки з батьком, який не вибачить йому цієї відмови, особливо коли він знатиме про її причини.

І для кого? Для постарілої, зівялої істоти, якої він більше не любив, — він мав доказ цього при виді її коханків... Який проклин тримав це життя удвох?

Коли він сідав у вагон одного ранку, в останніх днях жовтня, погляд молодої дівчини, що зустрівся з його поглядом, нагадав йому раптом його зустріч у лісі, цю сяючу грацію жінки-дитини, що спогад про неї переслідував його протягом місяців. Вона мала ту саму ясну сукню, яку сонце так гарно плямило під віттями, але прикриту дорожнім плащем; і в вагоні книжки, маленька торбинка, букет очерету й останніх квітів свідчили про поворот до Парижу, про кінець літнього побуту. Вона також впізнала його і пів-усмішка завітала на її ясных, як ручай чистих, очах; протягом одної секунди встановилась невисловлена згода тієї самої думки у цих двох істот.

— Як мається ваша мама, пане д'Арманді? — спитав раптом старий Бушєро, якого засліплений Жан не побачив спершу і який читав, забившись у куток, нахиливши над часописом своє бліде обличчя.

Жан розповів, дуже зворушений тим, що старий памятав про його рідних і нього і ще більш схвилюваний, коли молода дівчина спитала про двох малих сестричок, які написали її вуйкові такого милого листа, щоб подякувати йому за його турботи для їхньої мами...

Вона знала їх!... це сповнило його радіщами, він був, здавалось, надзвичайно чулий цього ранку і негайно засмутнів, довідуючись, що вони вертались до Парижу, що Бушєро мав починати свій семестріальний курс у Медичинській Школі. Він не матиме більш нагоди побачити її... І поля, що бігли за вікном, недавно ще такі гарні, здавались йому мертвими, освітлені затемнюючимся світлом.

Потяг протяжно свиснув, наближався Париж. Він вклонився, згубив їх, але при виході з двірця вони знову зустрілись і Бушєро серед галасу й штовханими попередив його, що від слідуєчого четвера він буде дома, на Place Vendôme... Як-що йому захочеться випити чашку чаю... Вона подала руку своєму дядькові і Жанові здалось, що це вона запрошувала його, нічого не кажучи.

Після того, як він вирішив кілька разів, що він піде до Бушєро, потім що він не піде, — бо навіщо творити собі непотрібне каяття? — він попередив таки дома, що скоро в міністерстві буде велика вечірка, на якій треба бути присутним. Фані переглянула його чорний одяг, випрасувала йому білу

краватку; і раптом, у четвер увечері, він втратив усяку охоту виходити. Але його коханка умовляла його про необхідність цього обов'язку, закидала собі, що занадто багато стримує його коло себе, що ховала його еґоїстично для себе і вона переконала його, одягла його з ніжними забавами, поправила вузол його краватки, проділ у його волоссі, сміялась, бо її пальці пахли папіросою, яку вона брала й клала на камін кожної хвилі і що це викличе ґри-маси у дам, які танцюватимуть з ним. І бачучи її дуже веселою й дуже доброю, він каюся у своїм обмані, охочо залишився б коло неї в домашнім огнищі, коли б Фані не насилувала його: „Я хочу... так треба“, й трохи не виштовхнула його ніжно в темряву дороги.

Було пізно, як він вернувся; вона спала вже і лампа, що освічувала її глибокий сон, нагадала йому інший прихід, три роки тому, після жахливого відкриття, яке йому було зроблено. Який він тоді був слабовільний! Що могло зробити так, щоб те, що мусіло порвати його ланцюг, ще сильніше скувало його?... Він відчув огиду. Кімната, ліжка, жінка, все однаково викликало в нім бридкість; він узяв світло й переніс його в сусідню кімнату, потихеньку. Йому так хотілось бути самому, щоб поміркувати над тим, що з ним сталось... о! нічого, майже нічого...

Він кохав.

В певних часто вживаних словах є схована пружина, яка їх нам відразу відчиняє й показує на очі їхні найглибші таємниці; потім слово повертається знову до своєї щоденної форми і непомітно про-

довжує свою дорогу, зужите звичкою щоденного життя. Таке слово є „кохання“; і кому воно раз відчинилось у своїй ясності, той зрозуміє блаженний страх, яким протягом години томився Іосен, не розуміючи спочатку зовсім того, що в нім робилось.

Там, на Вандомській площі, в цій кутку сальона, в якім вони довго розмовляли разом, він почував тільки задоволення, ніжний чар, що окутував його.

І тільки, як він вийшов на вулицю і двері зачинились за ним, несамовита радість охопила його і потім слабість, так наче всі його жили були перерізані: „Що зі мною діється, мій Боже!...“ І Париж, яким він ішов до-дому, здавався йому зовсім новим, феєричним, більшим, сяючим.

Так, у цю годину, коли нічна наволоч вештається вільно, коли з каналів бруд піднімається і виливається під жовтим світлом газових ліхтарів, навіть у цю годину він, коханок якоїсь Сафо, побачив Париж такий, який уявлявся б молодій дівчині, що вертається з балю з головою повною вальсових мотивів, які вона, одягнена в біле, виспіває зіркам: тоб то як чеснотливе, осяяне блиском місяця місто, в якім розквітають невинні душі, — оцей Париж він побачив!... І раптом, коли він сховався по широких сходах двірця, так близько до повороту в своє негарне житло, він спіймав себе на тім, що казав голосно: „Я кохаю її... я кохаю її...“ і це так він довідався про це.

— Це ти, Жане?... Що ти робиш? — Фані прокидається відразу, із жахом, не відчуваючи його коло себе. Треба йти обняти її, брехати, розповідати про

баль у міністерстві, казати, чи були гарні туалети і з ким він танцював; але щоб утікти від цього допиту, особливо від пестоців, яких він не хоче й боїться, увесь проникнутий спогадами про иншу, він вигадує спішну працю, рисунки для Геттема.

— Огонь уже згас; ти змерзнеш.

— Ні, ні...

— Принаймні залиши двері відчинені, щоб я бачила твою лампу...

Він мусить вести свою брехню до кінця, влаштувати стіл, дошку; потім сидючи, нерухомий, стримуючи своє дихання, він думає, він згадує і, щоб закріпити свою мрію, розповідає Цезарові в довгій листі, тоді як нічний вітер ворушить гильки, які тріщать без шелесту листя, як потяги біжать один за другим з галасом і як Ля Баю, стурбований світлом, ворушиться у своїй тісній клітці, скакає з одної жердки на другу і цвірінькає напів у сні.

Він розповідає про все, зустріч у лісі, вагон, його дивне почуття при вході в ці сальони, які він бачив такими мертвими й трагічними в день консультації, бігли шепоти в дверях, сумні погляди від стільця до стільця і які цього вечора відчинялись довгою світлою лінією, живі й рухливі. Сам Бушєро навіть не мав своєї суворої фізіономії, це чорне око, рухливе й неспокійне під густою бровою, але спокійний і батьківський вираз доброго чоловіка, який дозволяє, щоб людям було весело в його хаті.

„Зненацька вона підійшла до мене і я більш нічого не бачив... Друже мій, вона зветься Ірена, вона гарна, добра, має темне позолочене волосся, як у Англіїок, дитинячі уста, завжди готові сміятись...

О! не цим сміхом без веселости, який має стільки жінок; справжній вибух молодости й щастя... Вона народилась у Лондоні; але її батько був Француз і вона зовсім не має акценту, тільки чудовий спосіб вимовляти де-які слова, казати *uncle*, замість *oncle*, що кожного разу очі старого Бушера сяють з любови. Він узяв її із собою, щоб улекчити численній родині свого брата і заступити нею сестру Ірени, старшу, що вийшла за його начальника клініки, два роки тому. Ну, але що ти з нею зробиш, лікарі їй не подобаються... Як вона веселила мене глупістю цього молодого вченого, який вимагав від своєї жінки перед усим, формального й урочистого зобов'язання, щоб заповісти їхні два тіла Антропологічному Товариству!... Вона, — це перелетний птах. Вона любить кораблі, море; вид парусника, зверненого до широкого моря, перевертає їй серце... Вона казала мені все це вільно, по-товариськи, як справжня *miss*, мимо своєї парижської грації і я слухав, полонений її голосом, її сміхом, схожістю наших нахилів, інтимною певністю, що моє щастя тут, коло моєї руки, що я маю тільки взяти його, віднести далеко, дуже далеко, куди б тільки мене не загнала авантурнича кар'єра..."

— Та йди вже спати, любчику...

Він підскакує, спиняється, ховає інстинктивно листа, якогò він саме писав:

— Зараз... Спи, спи...

Він говорить до неї з гнівом і випроставши спину, слухає як сон вертається до цього дихання жінки, бо вони так близько одно від другого, і так далеко!

„...Що б там не сталося, ця зустріч і це кохання буде звільненням. Ти знаєш моє життя; ти зрозумів, хоч ми й не говоримо про це ніколи, що воно таке саме як колись, що я не зміг визволитись. Але одного все ж таки не знаєш: що я був готовий пожертвувати щастям, будучністю, всім, для цієї фатальної звички, в яку я загрузав кожного дня більше. Тепер я знайшов ґрунт, точку опори, якої мені бракувало і щоб не залишити виходу моєї слабости, я поклявся вернутись туди тільки вільним і розлученим... Завтра розлука...“

Це не сталося ні завтра, ні на найближчий день. Щоб втікти, потрібний був спосіб, зачіпка, розв'язка суперечки, де чоловік кричить: „Я йду геть“, щоб не вертатись більше; а Фані була ніжна й весела, як у перші часи їхнього життя вдвох.

Написати: „Це скінчене“ без жадних пояснень? Але ця запальна жінка не примириться так, вчепиться в нього, йтиме слідком до дверей його готелю, його бюро. Ні, краще вже виступити просто в лице, переконати її про неминучість, остаточність цього розриву і без гніву, але й без милосердя, вирахувати їй його причини.

Але разом із цими міркуваннями йому прийшов на думку страх самогубства Аліси Доре. Проти них, з другого боку бруку була схилена вуличка, зачинена перегородкою, яка вела до залізничного шляху; сусіди йшли нею, рейками до двірця, коли не мали часу. І в своїй південній уяві він бачив, як після їхньої сцени розриву його коханка тікала на дорогу, бігла по вулиці й кидалась під колеса потягу. Цей

страх так мучив його, що сама думка про цю загородку, між двома мурами оброслими плющем, силувала його відтягати розмову.

Коли б ще він мав тут приятеля, кого-будь, щоб стерегти її, бути коло неї при цій першій кризі; але вони не знали нікого і вже ж не Геттема, цих страшних еґоїстів, залитих салом, ще більш озвірилих від наближення їхньої ескимоської зимівки, нещаслива могла б покликати на поміч у своїм одчаї й самотности.

А тим часом треба було порвати, і порвати швидко. Мимо своєї обіцянки самому собі, Жан ходив два чи три рази на Вандомську площу, все більш і більш захоплений; і хоч він ще нічого не сказав, прийом з розчиненими обіймами старого Бушера. відношення Ірени, в яким мішались обережність, ніжність, прихильність і наче зворушене чекання признання, все казало йому не відтягати більше. До того ще страждання від брехні, приводи, які він вигадував для Фані, рід святотатства — йти від поцілунків Сафо до схованого, несміливого залицання...

ХІ.

Серед цих вагань він знайшов у міністерстві, на своїм столі, картку пана, що приходив уже двічі вранці, — як казав курєр з певною повагою до слідуєчих титулів:

Ц. Госен д'Арманді

Голова Спілки Пооступових Виноградарів Долини Рони,
Член Центрального Комітету Охорони,
Департаментальний Делегат, і т. д., і т. д.

Дядько Цезар у Парижі!... Ледащо делегат, член якогось „комітету охорони“!... Його здивування ще не вляглося, коли з'явився дядя, завжди смаглявий, як картопля, із своїми хитрими очима, своїм сяючим сміхом у кутках висків, своєю „демократичною“ бородою, але замість вічної блюзи — редінгот з нового сукна, який морщився на животі й надавав маленькому чоловікові дійсно президентської величі.

Що привело його в Париж? Купівля елеваторної машини для залиття водою його нових виноградників, — він вимовляв слово „елеваторний“ з переконанням, яке підносило його в його власних очах, — а також замовлення свого бюсту, якого домагались його товариші, щоб прикрасити залю нарад.

— Ти бачив, — додав він із скромним виглядом, — вони вибрали мене головою... Моя ідея наводнення розворушує Південь... Подумати тільки, що

це я, Ледащо, рятую вина Франції! Тільки несамо-
виті варті чогось, бачиш.

Але головна мета його подорожи, це був розрив
із Фані. Розуміючи, що справа затягалась, він при-
йшов зробити рішучий крок.

— Я знайомий із цими речами, вір мені!... Коли
Курбесес кинув свою, щоб женитися... — Перед тим
як почати свою історію, він став і, розщипнувши свій
редінгот, він витяг з кишені маленький, туго набитий
портфель:

— Перед усім звільни мене від цього... Ну, так
гроші... звільнення землі... — Він помилився рухом
свого небожа, зрозумів, що той відмовлявся: — Та
бери, бери!... Це моя гордість — могли віддати синові
трохи того, що батько зробив для мене... І Дівонна
так хоче. Вона знає цю справу і така задоволена,
що ти хочеш женитися, струхнути свій старий намул!

В устах Цезара, після послуги, яку його коханка
зробила йому, Жан знайшов вислів „старий намул“
трохи несправедливим і він відповів з відтінком горечи:

— Візьміть ваш портфель, дядю... ви знаєте
краще, ніж хто, оскільки Фані байдужа до цих річей.

— Так, це була добра дівчина... — сказав дядя,
наче в похоронній промові і додав, хитнувши своїми
ногами-кривульками:

— Залиши гроші все-таки у себе... Із спокусами
Парижу, краще хай вони будуть у твоїх руках, ніж
у моїх; їх треба для розривів як і для дуелів...

При цім він встав, заявляючи, що він вмірає з го-
лоду і що це велике питання обговорюватиметься кра-
ще з виделкою в руці, при сніданку. Вічно ця насміш-
лива легкість південної людини в справах із жінками.

— Між нами, малий... — Вони сиділи в ресторані на rue de Bourgogne і дядько сявав, із серветкою на шиї, тоді як Жан майже не доторкався до страв, бо його горло було наче стиснуте. — ...Я знахожу, що ти береш річ занадто трагічно. Я знаю добре, що перший удар важкий, розмова неприємна; але коли це занадто важко тобі, не кажи нічого, роби як Курбебес. До ранку шлюбу, ця Морнас нічого не знала. Ввечері, виходячи від своєї нареченої, він ішов до співачки в її тінгель-тангель і відводив її до-дому. Ти мені скажеш, що це не дуже правильно і тим більш не чесно. Але коли чоловік не любить сцени, і з такими жахливими жінками як Паоля Морнас!... Уже десять років цей великий гарний хлопець тремтів перед цією малою. Для розчіпки треба було хитрити, крутити... І ось як він узявся до цього.

Напередодні шлюбу, п'ятнадцятого серпня, в свято, Цезар предложив малий іти ловити рибу в Іветті. Курбебес мав приїхати за ними на обід; і всі втрьох вернуться на другий день увечері, коли Париж видихає свій запах пороху, сміття й нафти. Добре. Ось вони обов лежать на березі цієї річки, що блищить і дзвенить між низькими берегами. Після ловлі — купіль. Це вже не вперше їм лучалось плавати разом, Паоля й він, як добрі приятелі, по-товариськи; але в цей день, ця маленька Морнас, із голими руками й ногами, із своїм вилитим тілом, яке так облягав мокрий костюм... може також думка, що Курбебес дав йому вільну руку...

Вона повернулась і суворо подивилась йому в очі:
— Слухайте, Цезаре, не повторюйте цього.

Він не настоював, боячись зіпсувати своє діло і подумав: „Це буде після обіду.“

Обід був дуже веселий на деревлянім балконі гостинниці, між двома прапорами, які господар вивісив у честь Пятнадцятого Серпня. Було жарко, гарно пахло сіно, і чутні були бубни, ракети, музика гармоніки, що доносились із вулиць.

— Який недобрый цей Курбебес, що приїздить тільки завтра, — казала Морнас, потягаючи руки, з відблиском шампанського в очах... — мені хочеться бавитись у цей вечір.

— А мені!

Він сперся коло неї на поруччя балкону, ще горяче від денного сонця і потихеньку, крадьки поклав руку на її стан: — Ох, Паоле... Паоле... — На цей раз, замість гніватись, співачка почала сміятись, але так сильно, так щиро, що він розсміявся врешті сам. Така сама спроба і така сама невдача ввечері, коли вони вертались із свята, де вони танцювали, бавились; а що їхні кімнати були сусідні, вона співала йому через перегородку: „Ти за малий, за маленький...“ з різними образливими порівняннями між ним і Курбебесом. Він стримувався, щоб не відповісти їй, назвати її вдовою Морнас; але це ще було зарано. Але на другий день, сідаючи перед добрим сніданком, коли Паоля врешті нетерпеливилась і турбувалась, чекаючи свого хлопця, він з певним задоволенням витяг свого годинника й сказав урочисто:

— Південь, це зроблено...

— Що таке?

— Він оженився.

— Хто?

— Курбebes.

Луп!

— Ох друже мій, який поличник... В усіх моїх галянтних пригодах я ніколи ще не дістав чогось подібного. І негайно вона хоче їхати... Але нема потягу перед четвертою годиною... А тим часом невірний мчався по лінії Париж—Ліон—Середземне море до Італії із своєю жінкою. Тоді, в своїй люті, вона схоплюється, царапає мене своїми кігтями; — таке моє щастя!... я сам запер двері на ключ; — потім вона починає бити посуд і падає врешті в страшений розстрій нервів. О п'ятій годині її несуть до ліжка, підтримують її, а я переляканий біжу за лікарем до Орсе... В цих справах, це як у дуелях, треба б було завжди мати лікаря із собою. Чи ти уявляєш собі мене на дорозі, коли я нічого не їв, а сонце пече... Була вже ніч, коли я його привів... Раптом, надходячи до гостинниці, я чую шум, юрба під вікнами... Ах, Боже мій, може вона вбила себе? Вона забила когось? Із Морнас це було більш правдоподібно... Я біжу, і що я бачу?... Балькон увішаний венеціянськими лихтарями, а співачка стоїть, втішена й гарна, закнута в одно з поруч, і виє Марсельезу, Марсельезу на святі імператора, над народом, що вітав її.

— І ось так, мій малий, скінчився роман Курбebesа; я не скажу тобі, що все скінчилось за один раз. По десяти роках кайданів, завжди ще потрібний деякий поліційний догляд. Але все-таки найгірше впало на мене; і я прийму стільки-само від твоєї, коли хочеш.

— Ах, дядю, це зовсім інший рід жінки.

— Та йди, — сказав Цезар, odkриваючи коробку сигар, які він підносив до вуха, щоб пересвідчитись, що вони сухі, — ти не перший кидаєш її...

— А це правда...

І Жан учепився охоче за це слово, яке вразило б його болюче перед кількома місяцями. В ґрунті речі, дядя й його комічна історія заспокоювали його трохи, але із чим він не хотів миритись, це була подвійна брехня протягом місяців, це лицемірство, цей поділ; він ніколи не піде на це і він за-довго чекав.

— Тоді як хочеш ти зробити?...

Поки молодий чоловік боровся з непевністю, член комітету охорони гладив свою бороду, пробував усмішки, звороту голови, ефектів, потім спитав з байдужим виглядом:

— Далеко звідци живе він?

— Хто?

— Та цей артист, цей Каудаль, про якого ти говорив мені для мого бюсту... Можна було б піти подивитись, яка його ціна, поки ми разом...

Каудаль, хоч і славетний, великий споживач грошей, все ще займав на вулиці Ассас ательє своїх перших успіхів. По дорозі Цезар питав про його артистичну вартість; він покладе ціну, звичайно, але ці пани з комітету хотіли мати твір першого сорту.

— О, не бійтесь, дядю, як-що Каудаль схоче взятись за це... — І він вилічив йому титули різб'яра: член Академії, командор Почесного Легіону і маса чужинних орденів. Ледащо широко розплющив очі.

— І ви з ними приятелі?

— Великі приятелі.

— Чого тільки не робиться в цім Парижі. Які тут гарні знайомства можна робити.

Іосен мав би все-таки трохи сором признатись, що Каудаль був колишнім коханком Фані і що вона звела їх. Але здавалось, неначе Цезар думав про це:

— Це він творець цієї Сафо, що ми маємо в Кастеле?... Тоді він знає твою коханку і міг би може допомогти тобі для розриву. Академія, Почесний Легіон, це завжди робить вражіння на жінку...

Жан не відповів, сам може також думаючи ужити впливу першого коханка.

А дядя продовжував з добродушним сміхом:

— До речі, знаєш, бронзи вже немає у твого батька... Коли Дівонна довідалась, коли я мав нещастя сказати їй, що це представляє твою коханку вона більш не схотіла, щоб бронза була там... З маніями консуля, його труднощами при найменшій зміні, це не було легко, особливо, не показуючи причин... О, жінки!... Вона так добре хитрила, що в цей час пан Тієр панує на каміні твого батька, а бідна Сафо вкривається пилом у „вітряній“ кімнаті, разом із старими поламаними меблями; вона навіть потерпіла аварію при перенесенні, також зломилась їй зачіска й ліра не тримається. Це безперечно нелюбов Дівонни принесла їй нещастя.

Воїни прийшли на вулицю Ассас. При скромнім і працьовитім виді цього міста артистів з нумерованими широкими як у складах дверима, з довгим двором з кожного боку й негарними будинками комунальної школи в глибині, з вічним голосом дівтори, голова поступових виноградарів знову відчув недовірря до талану чоловіка, що жив так скромно; але

як тільки він увійшов до Каудалья, він змінив свій погляд:

— А ні за сто тисяч франків; а ні за мільон!... — закричав різьбяр при першій слові Іосена; і піднімаючи помалу своє велике тіло з канапи, на якій він лежав серед неладу й запустіння ательє: — Бюст!... А, так, добре!... але подивіться ж на цю купу уламків гіпсу... моя статуя для найближчої виставки, яку я розбив молотком... Ось що я роблю тепер з різьбярством, і хоч як спокусливі грошенята пана...

— Іосен д'Арманді... голова...

Дядя збірив усі свої титули, але їх було забагато, Каудаль перервав його, і звертаючись до молодого чоловіка:

— Ви дивитесь на мене, Іосен?... Вам здається, що я постарів?...

Справді, не трудно було вгадати його вік у цій св тлі, що падало з гори на рубці, ями й зморшки його вижитої й вимученої голови, на його гриву, з плямами як на старім килимі, на його спалі й жирні щоки і його вуса, коліру металю, з якого спала позолота й яких він уже не трудився ні завивати ні фарбувати... Навіщо?... Кузінар, маленька модель, пішла геть.

— Так, мій милий, з моїм відливачем, ослон, дураком, але двадцять років!...

Гнівний та іронічний, він ходив по ательє, перекидаючи ударом ноги стільчик, який стояв йому на дорозі. Раптом, спинившись перед дзеркалом, опраправленим у мідь, що висіло над канапою, він подивився на себе з огидною гримасою:

— Який я негарний, підупалий на силах, ось жили, зморшки старої корови!... — він брав свою шию в руки, потім із жалібним і комічним виразом, з передбачливістю старого красуня, що оплакує себе: — Подумати тільки, що я шкодуватиму за цим у слідуючій році!...

Дядя сидів переляканий. І це член Академії, що висовує собі язика, розповідав про свої низькі кохання? Значить усюди були несамовиті, навіть в Академії; і його подів до великого чоловіка зменшувався симпатією, як він відчував до його слабости.

— Як мається Фані?... Ви все ще в Шавілі?... — сказав зненацька заспокоєний Каудаль, сідаючи коло Їосена й потріпуючи його по-приятельськи по плечах.

— А! бідна Фані, нам не довго залишається жити разом...

— Ви їдете?

— Так, незабаром... а перед тим я женюсь... Я мушу розлучитись із нею.

Різьбяр розісміявся із жорстокістю.

— Браво! Я задоволений... Помстися за нас, мій хлопче, помстися за нас на цих пройдисвітках. Кидай їх, зраджуй їх і хай вони плачуть, нещасні! Ти ніколи не зробиш їм стільки зла, як вони зробили іншим.

Дядя Цезар тріюмфував:

— Ти бачиш, пан не бере речі так трагічно, як ти... Розумієте ви цього невинного... те, що утримує його, це страх, що вона накладе на себе руку!

Жан дуже просто признався про вражіння, яке зробило на нього самогубство Аліси Доре.

— Але це зовсім инша річ, — сказав Каудаль

живо... — це була сумна, слабовільна з безсилимими руками... Бідна лялечка, якій бракувало змісту... Дешелет помилився, думаючи, що вона вмерла через нього... Це самогубство з втоми й нудьги життя. Тоді як Сафо... а, як же, вбитись... Вона за надто сильно любить любов і горітиме до кінця, до останку. Вона є з раси молодих акторів, які ніколи не міняють ролі і кінчають без зубів, без повік, у своїй шкірі молодих коханків... Ось подивіться на мене... Хіба я вбиваю себе?... Хоч я й маю неприємности, жалі, а я добре знаю, що як пішла ця, я візьму іншу, що мені завжди буде потрібно цього... Ваша коханка зробить так, як я, як вона вже робила... От тільки те, що вона вже не молода і це буде важче.

Дядя тріюмфував знову:

— Ти вже заспокоївся, га?

Жан не казав нічого, але його докори сумління були переможені і його постанова запала міцно. Вони вже відходили, коли різьбяр покликав їх, щоб показати їм фотографію, підняту з порохів на його столі, і яку він витирав другим боком рукава.

— Дивіться, ось вона... Яка вона гарна, пройди-світка... хочеться стати на коліна перед нею... Ці ноги, ці груди!

І це було жахливо, цей контраст цих палаючих очей, цього пристрасного голосу із старечим тремтінням товстих пальців, які тримали усміхнений образ із чарами маленької моделі Кузінар.

XII.

— Це ти!... Як рано ти прийшов!...

Вона йшла з глибини саду, несучи в сукні повно попадалих яблук, і дуже хутко збігала на ганок, трохи занепокоєна одночасно ніяковим і рішучим обличчям свого коханка.

— Що сталось?

— Нічого, нічого... це ця погода, це сонце... Я хотів скористатись останнім гарним днем, щоб зробити прогулянку в лісі удвох... Хочеш?

Вона скрикнула, як вулишня дитина, що вона робила завжди, як була задоволена:

— О, щастя...

Більше як місяць вже вони не виходили, замкнені дощами й непогодами листопада. На селі не завжди весело; так само як жити в ковчезі з Ноевими звірями... Вона мала дати кілька наказів на кухні, бо Геттема мали прийти на вечерю; і поки він чекав її на дворі, Жан дивився на маленький будинок, зігрітий цим світлом пізнього літа, сільську вулицю із широкими зарослими плитами, із цим прощанням наших очей, обіймаючим і пам'ятливим до річей, які ми маємо покинути.

Через широко розчинене вікно кімнати доносились співи чижа, всуміш із наказами Фані наємній жінці:

— Особливо, не забудьте, на пів до сьомої години... Подасте спершу зупу... Ах, треба вам дати ще білизну...

Її голос дзвенів, ясний, щасливий, серед шкварчання кухні й криків птаха, що в промінях сонця виспівував свою пісню. А Жан знав, що їхня спілка мала ще жити тільки дві години, і ці приготування до свята стискали йому серце.

Йому захотілось увійти, сказати їй усе одним заходом; але він побоявся її криків, страшною сцени, яку почують сусіди, скандалу, який збентежить увесь Шавіль. Він знав, що як вона розійдеться, то нічого не рахув і вернувся до своєї думки повести її в ліс.

— Ну, я готова...

Легка, вона взяла його під руку, попереджаючи його, щоб він говорив тихо і йшов хутко, поки не минуть сусідів, боячись що Олімпія схоче піти з ними й зіпсує їм гарну прогульку. Вона заспокоїлась тільки як вони минули брук і залізницю і звернули ліворуч у ліс.

Було тепло, ясно, сонце мягчилось сріблястим легким туманом, обмивало всю атмосферу, чіплялось до верхівля гуртка дерев, на яких, між золотими листками, тримались іще сорочі гнізда на великій висоті. Чувся крик птиці, довгий, як скрип пили, і стук дзьоба дятеля об дерево, що згучить, як удар сокири лісоруба у гущині лісу.

Вони йшли помалу і лишали сліди своїх кроків на землі, розмягченій осінніми дощами. Їй було жарко від швидкої ходи, її щоки палали, очі сяли і вона спинилась, щоб скинути свою велику мантілю, подарунок Рози, якою вона покрила голову виходячи;

була це слаба й коштовна рештка минулих розкошів. Сукня, яку вона мала на собі, бідна сукня із чорного шовку, порвана під руками, на стані, він знав її у ній уже три роки; і коли вона піднімала її, проходячи перед ним, через якусь калюжу, він бачив викривлені закаблуки її черевиків.

Як радо прийняла вона цю напів-бідність, без жалю й суму, занята тільки ним, його добробутом, почувавши тоді найбільше щастя, коли торкалась до нього, скрестивши свої руки під його ліктем. І Жан питався, дивлячись на неї, помолоділу цим поновленням сонця й кохання, яка життєва сила була в подібній істоті, яка чудодійна здібність до забуття й пробачення, щоб зберегти стільки веселости й безтурботности після цілого життя пристрастей, неприємностей, сліз; все це було позначене на її обличчі, але стиралось при найменшій розквіті веселости.

Він ішов мовчазний, розсіяний, питаючи себе: „Чи це відповідна хвиля?... Треба?..." Але сміливості бракло йому, вона занадто весело сміялась, або місце було незручне; і він вів її увесь час далі в ліс, як душегуб, що приготує свій удар.

Він уже майже наважився, коли на повороті алеї хтось з'явився й помішав їм, лісовий Гошкорн, якого вони зустрічали іноді. Бідний чоловік, який втратив, у маленькій лісничівці, яку давала йому держава на березі озера, — одно за одним, — двоє дітей, потім свою жінку і завжди від тієї самої пропасниці. При першій уже випадку смерті лікар заявив, що це мешкання нездорове, занадто близьке до води й її впливу; і не дивлячись на посвідчення, прохання, його лишили

там два, три роки, протягом яких він побачив на смертнім ложі всіх своїх, за винятком малої дочки, з якою він урешті перейшов до нового мешкання при вході в ліс.

Гошкорн, з лицем впертого Бретонця, з ясними й сміливими очима, з похиленим чолом під уніформною кашкета, справжній тип вірності, забобонної пошани до всіх приписів, мав з одного боку на плечах ремінь своєї рушниці, з другого сплячу голову своєї дитини, яку він ніс.

— Як вона мається? — спитала Фані, усміхаючись до цієї блідої й пригніченої пропасницею, чотирьохлітньої дівчинки, яка прокинулась, одчинила великі очі з рожевими колами навкруги. Сторож зітхнув:

— Не добре... Хоч я її й ношу всюди із собою... вона більш не їсть, не має охоти ні до чого; треба думати, що ми за пізно змінили повітря і що вона вже захопила хворобу... Вона така легенька, подивіться, пані, так наче листочок... Одного з цих днів вона піде геть як другі... Добрий Боже!...

Це „добрий Боже“, сказане тихо, у вуси, це був увесь його гнів проти жорстокости урядів і папірників.

— Вона тремтить, вона мабуть змерзла.

— Це пропасниця, пані.

— Почекайте, ось ми її нагріємо...

Вона взяла мантилю, що висіла на її руці, оповила нею дитину:

— Так, так, залишіть... це буде її покривалом на весілля пізніше...

Батько болісно усміхнувся і ворушачи ручкою дитини, яка знову засипала, бліда в усім цім білім

наче мертва, він робив нею спасибі пані, потім віддалився із шепотом „Господи!“ згубленим у тріску гильок під його ногами.

Фані втратила свою веселість, притулена до нього всією цією боязливою ніжністю жінки, яку її почування, смуток чи радість, наближує до того, кого вона кохає. Жан думав: „Яка вона добра!...“ але не слабнув у своїх постановах, навпаки, укріплювався в них, бо на схилі алеї, в яку вони входили, вставав образ Ірени, спогад про проміясту усмішку, яку він зустрів тут і яка полонила його негайно, раніш навіть, ніж він пізнав її глибокий чар, таємне джерело розумної ніжності. Він згадав, що він чекав до останньої хвили, що це сьогодні четвер... „Ну, так треба...“ і побачивши просіку на певнім віддаленні, він призначив її собі як останню межу.

Ліс порідшав, відкрилась просіка, дерева лежали серед пнів, уривків кори, ям... Трохи нижче виднів став, з якого піднімалась біла пара, а на березі маленька покинута хатина з похилим дахом з відчиненими, розбитими вікнами, шпиталь Гошкорнів. Далі ліси піднімались до Велізі, великий горб з рудою травою, з густою смутною заростю... Він став зненацька:

— Спочиньмо трошки?

Вони сіли на довгім стовбурі, що лежав на землі, колишній дуб, з білими ранами від повідрубуваних гильок. Місце було вохке, трохи розвиднене блідим світлом і запахом згублених фіялок.

— Як гарно!... — сказала вона, розмостившись на його плечах і шукаючи місця для поцілунку на його шії. Він відсунувся трошки, взяв її за руку.

І вона жажнулась, зненацька побачивши суворий вираз його обличчя:

— Що таке? Що сталося?

— Погана новина, моя бідна приятелько... Гедуен, ти знаєш, той що поїхав замість мене... — Він говорив з трудом, хриплим голосом, звук якого дивував його самого, але який кріпшав при кінці зарані приготованої історії... Гедуен заслаб, прибувши на свій пост, і його, Г'осена, призначено заступити слабого... Він гадав, що це легше буде сказати, що це не так жорстоке, як правда. Вона вислухала його до кінця, не перериваючи його, з сіро-блідим обличчям, нерухожими очима.

— Коли ти їдеш? — спитала вона, відтягуючи свою руку.

— Цього вечора... сьогодні вночі... — І непевним, фальшивим голосом, він додав: — Я рахую провести двадцятьчотирі години в Кастелє, потім до Марселю...

— Годі, не бреши, — крикнула вона в вибуху гніву, який поставив її на ноги; — не бреши, ти не вмієш!... Правда це, що ти женишся... Давно вже твоя родина працює над тобою... Вони так бояться, що я тебе стримаю, що я не дозволю тобі піти схопити тиф або жовту пропасницю... Врешті вони задоволені... Панна на твій смак, треба думати... Як я згадаю про краватки, які я тобі завязувала, в' четвер!... Яка я була дурна, правда? '

Вона сміялась болісним, жорстоким сміхом, який кривив її рота, показував щілину, яку зробив збоку ще зовсім недавно мабуть, бо він ще не бачив цього, зломаний один із цих гарних перлових зубів, якими вона була така горда; і він, цей бракуючий зуб

у цім сірім, впалім, стурбованім обличчі, завдав Іосе-нові страшного болю.

— Слухай мене, — сказав він, знову беручи її, садовлючи її силоміць коло себе... — Ну так, правда, я женюся... Мій батько хотів цього, ти знаєш; але що це може тобі шкодити, коли я все-одно мав від-їхати?...

Вона звільнилась із його рук, усе гнівна:

— І це для того, щоб розповісти мені про це, ти вів мене три кілометри лісом... Ти гадав собі: Принаймні її не почують, коли вона кричатиме... Ні, ти бачиш... ні вибуху, ні однієї сльози. І по-перше, я вже маю досить такого гарного хлопчика як ти... можеш іти геть, я тебе не втримуватиму... Тікай на острови із своєю жінкою, своєю маленькою, як кажуть там у вас... Вона мусить бути цікава, твоя маленька... негарна як їорилля, або вагітна у весь пояс... Бо ти такий самий дурень як і ті, що ви-брали її для тебе.

Вона більше не стримувалась, вскочивши в потік лайок, проклять, і врешті могла тільки бурмотіти слова „підлий... брехун... підлий...“ йому під ніс, із викликом, так як показують кулак.

Це була вже Жанова черга слухати її без слів, без жадної спроби спиняти її. Він волів її такою, низькою, лайливою, справжньою дочкою батька Ле-їрана; розлука не буде така важка... Чи вона зрозуміла це? Бо вона спинилась раптом, впала головою й бюстом в коліна свого коханка, з риданням, яке хитало нею цілою, і з якого виходила уривчаста жалоба:

— Вибач, пробач... я кохаю тебе, я маю тільки

тебе... Мій коханий, життя моє, не роби цього... не кидай мене... що ж зі мною станеться?

Зворушення обхоплювало його... Ось чого він боявся!... Сльози передавались від неї йому і він закидав голову назад, щоб зберегти їх у повних очах, намагаючись заспокоїти її дурними словами, і все тим самим розумним аргументом:

— Але ж я мушу їхати...

Вона встала з криком, який одкривав усю її надію:

— Ах, ти не поїхав би. Я сказала б тобі: Почекай, дозволь мені ще кохати тебе... Ти думаєш, що люди знаходять це часто, щоб їх кохали так, як я тебе кохаю? Ти маєш час женитись, ти такий молодий... а мені вже скоро кінець... я не можу більше жити і тоді ми розлучимось природно.

Він хотів встати; бо він мав ще досить сміливості, щоб сказати їй, що все, що вона робила, було непотрібно; але чепляючись за нього, тягнучись на колінах у багні, що залишилось на цій поляні, вона присилувала його знову сісти і перед ним, у його ногах, подихом своїх уст, солодкими обіймами своїх очей і дитинячими ласками, руками на цім затверділім обличчі, пальцями в його волоссі, його устах, вона хотіла розігріти холодний попіл їхнього кохання, пригадувала йому тихенько минулі блаженства, безсилі ранки, зтомлені обійми недільних годин. Все це було нічого перед тим, що вона дасть йому ще; вона знала інші поцілунки, інші опяніння, вона винайде їх для нього...

І коли вона шептала йому ці слова, великі сльози котились по її боліснім і переляканім обличчі, вона билась, кричала як у ві сні:

— О, коли б цього не було!... скажи, що це не правда, — що ти не кидаєш мене... — І знову ридання, стогони, кликання на поміч, так наче вона бачила у нього ніж у руках.

Кат був майже так само знищений як його жертва. Її гніву він боявся не більше як її пестоштів; але він був без зброї перед цим одчаєм, цим стогоном, що наповнював ліс і гаснув на мертвій темній воді, від якої відбивався тьмянний, червоний відблиск сонця... Він знав, що терпітиме, але не думав, що це буде так гостро; і треба було усієї сили нового кохання, щоб противитися спокусі — підняти її за руки й сказати їй: „Я лишаюсь, мовчи, я лишаюсь...“

Як довго мучились вони вже обое?... Від сонця залишилась тільки вузька биндочка на заході, яка все зменшувалась; став темнішав і здавалось, що його нездорова пара заливала долину, ліс і горби проти нього. В темряві, що починала западати, він бачив уже тільки це бліде обличчя, підняте до нього, ці одверті уста, що стогнали від невилічимої рани. Трохи пізніше, як прийшла ніч, крики стихли. Тепер це був шум потоку сліз, без кінця, як ці довгі дощі після гуркоту бурі і від часу до часу глибоке й глухе „О!...“, наче перед якоюсь жахливою річчю, яку вона відганяла і весь час бачила.

Потім, більш нічого. Це скінчено, звірина вмерла... Холодний вітер піднімається, хитає віти, приносить луну далекої дзвінниці.

— Ходім, не сиди там.

Він помалу піднімає її, чує її в своїх руках мляву, слухняну як дитина, яка здригається від глибоких зітхань. Здається, що вона чуває страх, повагу

до чоловіка, який показав себе таким сильним. Вона йде коло нього, його кроком, але несміливо, не подаючи йому руки; коли б хто побачив їх, як ішли, хитаючися, пригнічені, на темній дорозі, подумав би, що це пара селян, змучених довгою працею в полі.

На проліску блимає світло крізь одчинені двері Гошкорна й освітлює різкий сілуєт двох чоловіків:

— Це ви, Іосен? — питає голос Геттема, який наближається із сторожем. Вони почали непокоїтись, не бачучи їх так довго і чуючи ці стогони, що доносились із лісу. Гошкорн хотів уже взяти свою рушницю, йти шукати їх...

— Добрий вечір пане, пані... Мала така задоволена своїм шалем... Треба було класти її спати разом з ним...

Це був їхній останній спільний вчинок, цей недавній подарунок; їхні руки були в-останнє зеднані над цим маленьким вміраючим тілом.

— Прощайте, прощайте, Гошкорне. — І вони поспішають усі троє додому, Геттема все ще дуже зацікавлений цими криками, що заповнювали ліс.

— Це сильнішало, затихало, наче хтось вбивав звірину... Але як ви нічого не чули?

Ні він, ні вона не відповіли.

На розі Бруку, Жан вагається.

— Лишись на вечерю... — благає вона його тихо... — Твій потяг пішов уже... ти пойдеш о дев'ятій годині.

Він входить з ними. Чого він може боятись? Така сцена не повторюється два рази і треба їй дати хоч цю маленьку втіху.

Кімната тепла, лампа світить добре і шум їхніх

кроків у садку попередив служницю, яка приносить зупу на стіл.

— Врешті, ось і ви!... — каже Олімпія, вже при столі, із серветкою під своїми короткими руками. Вона відкидає миску й спиняється раптом з криком: — Боже мій, дорога моя!...

Бліда, постаріла на десять років, напухлі криваві повіки, бруд на сукні й навіть у волоссі, переляканий нелад вулишньої жінки, що виходить з поліції, це Фані. Вона віддихає хвильку, її бідні спалені очі блимають на світлі і мало-по-малу тепло невеликої хати, цей весело застелений стіл, викликають спогад гарних днів, новий поворот сліз, серед яких можна розібрати слова.

— Він кидає мене... Він жениться.

Геттема, його жінка, селянка, яка служить їм, дивляться на Іосена.

— А все-таки сідаймо вечеряти, — каже товстий чоловік, ховаючи свою лютість; і шум ложок змішується з хлюпанням води в сусідній кімнаті, де Фані миє собі лице. Коли вона вертається вся синьо-біла від пудри, в білім вовнянім пенюарі, Геттема слідкують за нею боязко, чекаючи нового вибуху і дуже здивовані, коли, без одного слова, вона кидається жадібно на страви, щоб засипати пустоту своєї жалоби, безодню своїх криків усим, що вона має близько себе, хлібом, капустою, зупою, картоплею. Вона їсть, їсть...

Розмовляли спочатку з вимушеним виглядом, потім вільніше, а що з Геттема можна говорити тільки про дуже звичайні матеріяльні речі, спосіб печення блинців, або чи на пухових подушках краще

спати ніж на пір'яних, то так доходить вечерея безпечно до кави, до якої товста пара додає трошки лікеру, яким вона раює поволі, поклавши лікті на стіл.

Приємно бачити добрий, довірливий і спокійний погляд, яким обмінюються ці компаніони стола й ліжка. Вони напевне не мають охоти розлучатись. Жан ловить цей погляд і в інтимности кімнати повної спогадів і звичок, що поховались у цих кутках, ним заволодіває бездіяльність утоми, травлення, добробуту. Фані, яка слідує за ним, наблизилася тихенько свій стілець, присунула свої ноги, поклала свою руку йому на лікоть.

— Слухай, — каже він раптом... — Дев'ята година... швидко, прощай... Я писатиму тобі.

Він встав, вийшов, уже він на вулиці, мацає в темряві щоб відчинити загородку. Дві руки стискують його тіло:

— Хоч обійми мене...

Його бентежить цей прощальний поцілунок, який залишає на устах смак гарячки й сліз; вона каже тихо, почувавши, що він вагається:

— Ще одну ніч, тільки одну...

Сигнал на рельсах... Це потяг!...

Де знайшов він силу, щоб визволитись, побігти до двірця, огні якого блистали через безлисті віти? Він дивувався цьому ще, задихуючись у кутку вагона, дивлячись через вікно на освічені вікна хатинки, на білу пляму коло загорожі...

— Прощай! прощай!... — І цей крик заспокоїв його мовчазний жах, який він відчув, побачивши свою коханку на тому місці при рельсах, де він уявляв собі її, як кидається під потяг.

Висунувши голову, він дивився, як тікає, зменшується й ховається в зморщі землі їх хатинка, світло якої було вже тільки загубленою зіркою. Раптом він почуває радість, виличезне полекшення. Як вільно дихається, яка вона гарна, ця долина Медону і ці великі чорні горби, які відтінюють у далечині трьохкутник незлічимих огнів, які обступають Сену рівними смугами! Ірена чекає його там, і він їде до неї з усією швидкістю потягу, всім своїм бажанням закоханого, всім своїм поривом до чесного і молодого життя...

Париж!... Він хотів спинити візника, щоб їхати на Вандомську площу. Але, при ґазовім світлі він помітив своє убрання, свої черевики, вкриті брудом, важким товстим брудом, все своє минуле, яке ще гнітило його важким тягарем. „О, ні, не цього вечора...“ І він вернувся в свій колишній готель, на rue Jacob, де дядько Цезар замовив для нього кімнату біля своєї.

XIII.

На слідуєчий день Цезар, який узяв на себе делікатне доручення привезти із Шавілю речі й книжки свого племінника та довершити розрив переселенням, вернувся дуже пізно, коли Іосен уже мучився ріжними божевільними або сумними здогадами. Врешті візник, важкий як сільський віз, виїхав з-по-за рогу на rue Jacob, навантажений завязаними скринями й величезним кошиком, у яким він пізнав свій, та увійшов дядя, таємничий і засмучений.

— Я був так довго, щоб забрати все за один раз, і не бути змушеним вертатись...

Потім додав, показуючи пакунки, які два чоловіки розставляли по кімнаті:

— Тут білизна, одяги, там твої папери, твої книжки... Бракує тільки твоїх листів; вона благала мене залишити ще їх їй, щоб могла перечитати їх, мати щось твого... Я гадав, що це не буде небезпечно... Це така добра дівчина...

Він зітхнув довго, сидючи на кошику й витираючи чоло своєю хустинкою з червоного шовку, широкою як серветка. Жан не наважувався питатись про подробиці, в якому стані він знайшов її; той не казав нічого, боячись засмутити його. І вони наповнили цю важку, повну невисловлених річей мовчанку замітками про погоду, яка змінилась раптом від

учора, похолоділа, про жалкий вигляд цього паризького передмістя, порожнього й голого, всіяного фабричними димарями. Потім, через хвилику Жан спитав:

— Вона нічого не дала вам для мене, дядю?

— Ні... ти можеш бути спокійний... Вона не зробить тобі неприємностей, вона примирилась із неминучим з великою покірністю й гідністю...

Чому Жан побачив у цих небагатьох словах намір закиду, докір його суворости?

— Все одно, це була неприємна справа, — казав далі дядя; — я вже волів краще нігті Морнас ніж одчай цієї нещасливої.

— Вона багато плакала?

— Ах, друже мій... І так сильно, так гірко, що я сам ридав, проти неї без сили...

Він заплутався, струхнув своє зворушення рухом голови, як стара коза:

— Ну, що ж робити? це не твоя вина... ти не міг провести так свого життя... Все зроблено дуже порядно, ти лишаєш їй грошей, меблі... А тепер, хай живе кохання! Старайся швиденько обробити свій шлюб. Ця справа вже занадто поважна для мене... Треба буде щоб тут замішався консуль... Я тільки для рахунків з лівої руки... — І раптом у випадку мелянхолії притулив лоб до вікна, подивився на низьке небо, що точилось дощем між дахами:

— Все одно, в мій час розлучались веселіше... Світ робиться смутний.

Ледащо поїхав із своєю елеваторною машиною і Жан, залишений без цього рухливого й балаку-

чого доброго настрою, провів довгий тиждень під вражінням порожнечі й самотности, в журливім почутті, що не має на кого спертися. В подібнім випадку, навіть коли немає смутку за пристрастю, людина шукає свого двійника, він бракує їй; бо існування вдвох, спільність ліжка й стола, творять тканину невидимих і тонких звязків, міцність яких виявляється тільки при болі, при зусиллі порвати їх. Вплив зносин і звички такий надзвичайно проникливий, що дві істоти, які живуть одним життям, робляться врешті подібні одна до другої.

Ці п'ять років життя із Сафо ще не могли змінити його остільки; але все-таки на його тілі залишались сліди ланцюга, почувалась іще його вага. І так само як його кроки могли сами завернути його до Шавілю при виході з міністерства, йому лучалось уранці шукати коло себе на подушці важкого пасма чорного волосся, що виривалось зпід гребінця, й на яке падав перший поцілунок.

Особливо вечорі здавались йому безконечними, в цій кімнаті готелю, яка нагадувала йому перші часи їхнього роману, присутність іншої, делікатної й мовчазної коханки, що її картка навівала на дзеркало запахом алькова й таємниці її імени: Фані Лєґран. Тоді він тікав втомлюватись, ходити, запаморочуватись музикою й світлом будь-якого маленького театру, до хвилини, в яку старий Бушєро дав йому дозвіл провести три вечори на тиждень коло його нареченої.

Вони врешті порозумілись. Ірена кохала його, дядя згоджувався; це було на перші дні квітня, наприкінці курсу. Три зимові місяці, щоб бачитись,

пізнаватись, тужити одно за другим, продовжувати розкіш першого погляду, який зв'язує душі, й першого признання, яке бентежить їх.

У вечір заручин, вернувшись до дому, без найменшого бажання спати, Жан схотів привести свою кімнату до ладу для праці, цим природним інстинктом влаштувати наше життя відповідно нашим думкам. Він поладнав стіл і свої книжки, ще не розв'язані, накидані в одній із цих наспіх зроблених скринь, збірники законів між купою хустинок і садовою блюзою. З напів-одчиненого підручника торговельного закона випав тоді лист без куверти, з почерком його коханки.

Фані довірила його випадкові прийдешніх праць, не довіряючи занадто короткому розніженню Цезара, думаючи, що він так дійде певніше. Він не хотів спершу відчиняти його, але піддався вже першим дуже спокійним, дуже поміркованим словам, зворушеність яких відчувалась тільки з тремтіння пера, з нерівних ліній. Вона просила тільки однієї однісінької ласки, цього, щоб він приходив час від часу. Вона не казатиме нічого, не дорікатиме ні чим, ні шлюбом, ні цією розлукою, яка, це вона знала, була цілковита й рішуча. Але бачити його!...

„Подумай, що це для мене жахливий удар і такий неочікуваний, такий раптовий... Я так наче після смерти, або пожежі, не знаю за що взятись. Я плачу, чекаю, я дивлюсь на місце мого щастя. Тільки ти міг би привчити мене до цього нового стану... Це милостиня, прийди до мене, щоб я не почувала себе такою самотною... я боюся себе самої...“

Ці жалоби, цей благаючий поклик тяглись через увесь лист, і кінчались що-разу в тім самім слові: „Прийди, прийди...“ Він уявляв себе на просіці серед лісу з Фані у його ніг і під фіолетовим вечірнім відблиском це бідне обличчя підняте до нього, все зморщене й мокре від сліз, ці одчинені уста, що наповнювались криком. І це переслідувало його всю ніч, це турбувало його сон, а не щасливе опьяніння, яке він приніс звідти. І це постаріле, зтомлене обличчя він бачив перед собою, мимо всіх зусиль, щоб поставити між ними лице із чистими рисами, яке признання любови красило маленькими рожевими вогниками під очима.

Цей лист був датований вісім днів тому; вісім днів уже нещасна чекала одного слова, одних відвідин, одної заохоти примиритися із своєю долею, якої вона просила. Але чому вона не написала вдруге? Може вона заслабла; і колишні побоювання вертались. Він подумав, що Геттема зможе сказати йому щось нового і, довіряючи реґулярности його звичок, пішов чекати його перед артилерійним комітетом.

Останній удар другої години гудів на дзвіниці Св. Томи Акінського, коли товстий чоловік вийшов з-за рогу маленької площі, з піднятим ковніром, з люлькю в зубах, яку він тримав обома руками, щоб зігріти собі пальці. Жан дивився на нього, зворушений усим, що він йому нагадував; але Геттема прийняв його ледви стриманим рухом незадоволення.

— Це ви!... Ну й проклинали ж ми вас цей тиждень!... ми, що їхали на село, щоб жити в спокої...

І коло дверей, докурюючи свою люльку, він розповів йому, що минулої неділі вони запросили Фані вечеряти у них з дитиною, яка в той день була вільна, щоб розсіяти трохи її невеселі думки. І дійсно, вони поїли досить весело, вона навіть співала їм по десерті; потім вони розійшлись коло десятої години і хотіли вже лягати спати, коли раптом хтось стукає в віконниці, і переляканий голос малого Йосипа кличе.

„Ідіть швидко, мати хоче отруїтись...“ Геттема поспішає, прибігає в час, щоб силою вирвати у неї пляшку з лядданумом. Довелось битись, боротись із нею й захищатись від пинків головою, гребінцем, яким вона царапала йому обличчя. Серед боротьби фляшчина розбилась, лядданум розлився всюди й усе його убрання поплямилось і просмерділось отрутою.

— Чи ви розумієте, що значать для спокійних людей подібні сцени, вся ця драма з газетних новинок?... І тому годі, я вивів помешкання, в слідуючому місяці і я вибіраюсь...

Він поклав свою люльку у футляр і з мирним привітанням зник під низькими аркадами маленького двору, лишаючи Йосена цілком збентеженого всим, що він чув.

Він уявляв собі сцену в цій кімнаті, яка була їхньою спальнею, переляк малого, що кличе на поміч, жорстоку боротьбу з товстим чоловіком, і йому здавалось що він чує смак опіуму, сонливий запах розлитого лядданума. Цей переляк лишився у нього цілий день, а навіть скріпшав думкою про самотність, у якій вона скоро залишиться. Геттема поїдуть і хто тоді утримає її руку при новій спробі?

Прийшов лист, який заспокоїв його трохи. Фані дякувала йому за те, що він не був такий суворий, як хотів видаватися, бо він мав ще якесь співчуття до покинутої:

„Тобі сказали, правда?... Я хотіла вмерти... це тому, що я почувала себе такою самотньою!... Я спробувала і не змогла, мене спинили, може моя рука тремтіла... страх терпіти, зробитись негарною... О, ця маленька Доре, де вона взяла сміливість?... Після першого сорому невдачі, прийшла радість, думати, що я зможу писати тобі, кохати тебе здалеку, бачити тебе знову; бо я не гублю надії, що ти прийдеш один раз, як приходять до нещасливої приятельки, в дім жалоби, з милосердя, тільки з милосердя.“

Від тоді почали приходити з Шавілю що два чи три дні дивні листи, раз довгі, то знову короткі, щоденник болю, якого він не мав сили відіслати і який збільшив у цім ніжнім серці чутливе місце милосердя без кохання, вже не до коханки, але до людської істоти, що терпіла з-за нього.

Одного дня виїхали її сусіди, ці свідки її минулого щастя; вони забирали із собою стільки спогадів. Тепер могли нагадувати їй про минуле щастя тільки меблі, мури їх малої хатинки і служниця, бідна дика звірина, яка так само мало цікавилась річами як чижик, що трусився від зймна, сумно насуплений у кутку клітки.

Другого дня блідий промінь веселив вікно, і вона прокидалась радісна, із цим переконанням: Він приїде сьогодні!... Чому?... нічого, так собі, думка... Негайно вона починала прибирати хату й прикра-

шати себе недільною сукнею й зачіскою, яку він любив, і потім до вечора, до останньої краплини світла, вона рахувала потяги через вікно кімнати, прислухалась до кроків на дорозі... Можна було збожеволіти!

Иноді тільки один рядок: „Іде дощ, темно... я сама, я плачу...“

Або вона тільки клала в конверту бідну квітку, мокру й тверду від дощів, останню квітку їх маленького саду. Краще ніж усі жалощі, ця квітка, знайдена під снігом, розповідала про зиму, самотність, розлуку; він бачив це місце, в кінці стежки, а коло копанок мокру й потріпану спідницю жінки, яка ходила взад і вперед у самотній прогулянці.

Це співчуття, що засмучувало його серце, силувало його далі жити з Фані, не дивлячись на розрив. Він думав про неї, уявляв собі її в кожну годину; але через дивне безсилля його памяти, хоч минуло ледви пять чи шість тижнів після їхньої розлуки і хоч найменші дрібниці їх помешкання були живі ще для нього, — клітка із чижем проти деревляної зозулі, виграної на сільським святі, до вітей горіхового дерева, які при найменшій вітрі бились у вікно їхньої уборної, — сама Фані вже не уявлялась йому ясно. Він бачив її у віддаленні мряки, з одною тільки подробицею її обличчя, підкресленою й болісною, — знівечені уста, усмішка продіравлена цим бракующим зубом.

Так постаріла, що станеться з нею, бідною істотою, коло якої він жив так довго? Вичерпаються гроші, які він залишив їй, і куди вона піде, в який вертеп? І раптом вставала в його спогаді сумна

дівка, зустрінута ввечері в англійській таверні, яка вмірала від згаги перед своїм шматком вудженої риби. Вона дійде до цього — та, чиї клопоти він приймав так довго, — з її пристрасною й вірною ніжністю... Ця думка доводила його до одчаю... Але що робити? Тому що він мав нещастя зустріти цю жінку, жити де-який час із нею, хіба він був присуджений жити завжди з нею, пожертвувати їй своє щастя? Чому він, — не інші? Во ім'я якої справедливості?

Все ще забороняючи собі бачити її, він писав їй; і його листи, навмисне сухі й поважні, дозволяли вгадувати його почуття під порадами розуму й заспокоєння. Він радив узяти Йосипа з пансіону, взяти його до себе, щоб зайняти себе, розважитись, але Фані відмовлялась. Навіщо ставити дитину в присутність її болю, її зневіря? Досить було вже неділі, коли малий вештався від стільця до стільця, з кімнати в садок, догадуючись, що якесь велике нещастя засмутило дід і не важучись більше розпитуватись про „тата Жана“, після того як йому було сказано з риданнями, що він пішов, що він більш не вернеться:

„Так усі мої тати йдуть геть!“

І цей вислів покинутого малого, падаючий із зворушливого листу, тяжів на серці Іосена. Швидко думка, що вона в Шавілі, зробилась для нього таким тягарем, що він порадив їй переїхати до Парижу, бачити людей. Із своїм сумним досвідом про чоловіків і розриви, Фані побачила в цій пораді тільки страшний егоїзм, бажання звільнитись від неї на завжди, при допомозі одного із цих раптових за-

кохань, до яких вона була звикла; і вона написала це із щирістю:

„Ти знавш, що я сказала тобі колись... Я залишусь твоєю жінкою мимо всього, твоєю люблячою й вірною жінкою. Наш маленький домок повний тобою, я не хотіла б покинути його ні за-що в світі... Що я робитиму в Парижі? А маю огиду до мого минулого, яке віддалює тебе; і подумай, перед що ти нас ставиш... Ти, значить, такий певний своєї сили? Тоді, прийди, недобрий... один раз, тільки один...“

Він не пішов, але одної неділі в пополудне, коли він сидів сам при роботі, почув він, як хтось двічі скоро й тихо постукав у двері. Він здригнувся, бо впізнав її манеру стукати, як колись. У боязні, знайти внизу який заказ, вона, не питаючись, одним духом зійшла на гору. Він наблизився до дверей, килим заглушував його кроки, і він почув її подих через щілину.

— Жане, ти тут?...

О, який глибокий, втомлений голос!... Ще раз, дуже неголосно: „Жане!...“ потім жалібне зітхання-шорох листа, і прощальний поцілунок.

Помалу, ступінь за ступнем, сходила вона вниз, наче чекала його заклик. Коли вона віддалилась, Жан підняв листа й одчинив його. Вранці поховали маленьку Гошкорн з дитячого шпиталю. Для того вона прийшла разом з батьком і іншими із Шавілю, й не могла втриматись, щоб не піти до нього, щоб побачитись із ним, або залишити цього зарані написаного листа.

„...Що я тобі казала!... Коли б я жила в Па-

рижі, то тільки мене б і бачили на твоїх сходах... Прощай, любчику, я вертаюсь додому — до нас...“

Коли Жан читав наповненими сльозами очима, йому пригадалась така сама сцена на rue de l'Arcade, горе покинутого коханка, просунутий під двері лист і безсердечний сміх Фані. Вона таки инакше любила його, ніж він Ірену! Або може це від того, що чоловік, який більше ніж жінка стоїть у щоденній життєвій боротьбі, не має так як вона виключности кохання, забуття, байдужости до всього, що не стоується до його єдиної, всевладної пристрасти?

Цей неспокій, ця непевність, що походила з його милосердя, від яких він терпів, затихали тільки в присутности Ірени. Тільки тут ховався його страх і таяв під ніжним блакитним промінням її погляду. Тоді залишалась тільки велика сонливість, спокуса схилити голову на її плечі і залишитись там, не говорячи, не ворушачись, у затишку.

— Що з тобою? — питала вона... — Чи ти нещасливий!

Певно, дуже щасливий. Але чому його щастя було збудоване на стільки муках і сльозах? І в певні хвилини йому хотілось признатись їй в усім, як розумній, добрій товарищі; бідний дурник! Він не думав про бурю, яку таке признання викликає в невинних душах, про невилічимі рани, які повстають від обманутого довірря. Ах, коли б він міг узяти її із собою, втікти з нею! Він почував, що тоді його муки скінчилися б; але старий Бушєро не хотів поступитись а ні на одну годину від призначеного часу.

— Я старий і хворий... я більш ніколи не побачу своєї дитини, не крадіть від мене останніх днів...

Мимо його суворого зовнішнього вигляду, не було кращої людини, ніж цей великий чоловік. Немилосердно засуджений серцевою хворобою, поступи якої він сам помічав і записував, він говорив про неї з гідною подиву холонокровністю, продовжував, напів задушуючись, свої відчити, і лікував людей, які були менш хворі, ніж він сам. Єдину слабкість мав цей багатий дух, яка відмічала селянське походження цього Туренця: його повага до титулів і шляхоцтва. І спогад про маленьку вежу Кастеле, старе ім'я д'Арманді, допомагали його готовості визнати Жана дружиною своєї племінниці.

Весілля мало відбутись у Кастеле, щоб не перевозити бідної мами, яка що-тижня посилала своїй будучій дочці надзвичайно милого листа, якого вона диктувала Дівонні або малим. І яку внутрішню радість приносило це йому, говорити з Іреною про всіх своїх, до певної міри знаходити Кастеле на Вандомській площі, обіднувати всіх у прихильности до його дорогої нареченої.

Тільки одно лякало його, це те, що він почував себе в порівнянні з нею таким старим, таким вичерпаним, що він бачив, як вона по-дитинячому радіє речами, які його вже не тішили, приємностями спільного життя, які він давно вже пережив, напр. встановлення докладних списків усього, що вона мусіла взяти із собою в подорож, до консуляту, вибір меблів і тканин, список, над яким він одного вечора спинився пером, переляканий тим, що його думки мимоволі направились на rue d'Amsterdam.

XIV.

— Так, дорогий мій, цієї ночі він помер на руках у Рози... Я тільки-що відніс його, щоб його випхали.

Музика де Потер, якого Жан зустрів, виходячи з крамниці на rue du Vas, протиснувся до нього, повний бажання поговорити з ним, хоч це зовсім не пасувало до його непроникливих, поважних, ділових рисів. Він розповів йому про бідного Башіто, якого вбила паризька зіма, покорчили морози, не дивлячись на окутування у вату й спиртову лампу, що два місяці горіла під його кліткою. Ніщо не оборонило бідної звірини від холоду й минулої ночі, коли вони всі стояли довкола Башіто, він затремтів останнім здриганням від голови до хвоста. Він помер як добрий християнин у потоках свяченої води, яку мати Піляр вилила на його тверду голову, звертаючи очі до неба з шепотом: „Dios loui pardonne!“

— Я сміявся, але все-таки це зворушило мене, саме коли я думаю про печаль моєї бідної Рози, яку я залишив усю в сльозах... На щастя була Фані коло неї...

— Фані?...

— Так, уже давно ми її не бачили... Вона прийшла саме сьогодні вранці, на трагедію і мила дівчина залишилась, щоб утішати свою приятельку. —

Не помічаючи вражіння, яке його слова робили на Жана, він додав: — Так це скінчено? Ви вже не живете разом?... Чи ви ще пам'ятаєте нашу розмову на Ангієнськiм озері?... Принаймні ви хоч користавте з даних вам порад... — І його слова дзвеніли наче заздрість.

Іосен, наморщивши лоба, відчув справжнє незадоволення, що Фані вернулась до Розаріо і він сердився на себе за таку слабість, бо ж після всього, що сталось, він не мав до Фані ніякого права й не був за неї відповідальний.

Перед одним домом на rue de Beaume, одної із старих вулиць колишнього аристократичного Парижу, в яку вони тільки-що звернули, де Потер спинився. Тут жив він, тут принаймні мусів він жити для пристойности, для світа, бо в дійсности він проводив увесь свій час на Avenue de Yilliers або в Ангієні, а в своїм подружнім житлі він з'являвся тільки, щоб його жінка й дитина не здавались цілковито закінутими.

Жан хотів іти своєю дорогою й прощатись, коли той затримав його руку в своїх твердих руках — руках піяніста — і без жадної ніяковости, як чоловік, який уже не ховає своїх пороків, сказав:

— Зробіть мені одну послугу... Зайдіть до мене. Я мав сьогодні обідати з моєю жінкою, але ж я не можу залишити моєї бідної Рози самої в її одчаї... Ви послужите мені приводом для мого відходу і заощадите мені нудної розмови.

Вони ледви увійшли, як двері кабінету одчинились і з'явилась пані де Потер:

— Це ти, Іюставе?

Вона думала, що він сам і помітно завагалась, занепокоєна чужим чоловіком. Елегантна й гарна, одягнена із смаком і розумінням, вона була виразніша ніж її бюст, на яким холодна нервова рішучість була замінена спокійністю.

Думки світу про характер цієї жінки були поділені. Одні осужували її, бо вона зносила пониження свого чоловіка й його загально відоме життя, інші подивлялися її мовчазну резигнацію. І загальний погляд був, що це миролюбива істота, яка цінила свій спокій по-над усе і знаходила вистарчаючу заміну для свого вдовства в коханій дитині й приємности носити ім'я славетного чоловіка.

Але поки музика представляв свого супровідника й шукав якоїсь вимови, щоб втікти від спільного обіду, Жан помітив із цього молодого жіночого обличчя з гострим поглядом, який наче замкнений скорботою, нічого не бачив, нічого не чув, що тут під зовнішнім пануванням доброго тону була за-живо похована величезна скорбота. Вона, наче приняла до відома історію, якій не вірила, і тільки сказала м'яко:

— Реймон плакатиме, я обіцяла йому, що ми будемо їсти коло його ліжка.

— Як він себе почуває? — спитав де Потер розсіяно й нетерпляче.

— Краще, але він усе ще кашляє. Ти не хочеш піти до нього?

Він пробурмотів пару слів у свою бороду, шукаючи наче чогось у кімнаті:

— Зараз ні... не маю часу... Побачення в клубі о шостій годині... — Він особливо хотів уникнути бути сам-на-сам із своєю жінкою.

— Ну, то прощай, — сказала спокійно молода жінка, з байдужим лицем, замкненим як озеро, яке було розхвильоване до дна кинутим каменем. Вона вклонилась і зникла.

— Ходім!...

Віддихаючи, наче звільнений, потяг де Потер Іосена за собою, що мовчки дивився на цього поважного, добре убраного чоловіка, який був такий збентежений, бо вмер хамелеон його коханки і який ішов до неї, не поцілувавши своєї хворої дитини.

— Все це, дорогий мій, — сказав музика, наче відповідаючи Жановим думкам, — вина тих, що одружили мене. Цим вони зробили гарну прислугу мені й бідній жінці... Яке божевілля, хотіти зробити з мене дружину, батька!... Я був, є й залишусь коханком Рози, поки одно з нас не помре... Порок, якому чоловік підпав у слабу хвилину і з яким він почуває себе добре — чи можна його колись позбутись?.. І ви сами! Чи ви певні, що коли б Фані схотіла?...

Він покликав порожнього візника, що їхав повз них, і сів у нього.

— Що-до Фані, ви знаєте новину?... Флямана помилувано, випущено з Мазасу... Це Дешелетова петиція... Бідний Дешелет! Навіть з могили він ще робить добро.

Нерухомиї, з несамовитим бажанням побігти, спинили колеса, що бігли по освітленій газом вулиці, Іосен здивувався, що він був такий схвильований. „Флямана помилувано... випущено з Мазасу...“ Ці слова повторював він стиха й бачив у них причину мовчанки Фані від кількох днів, перерву в її

жалобах, які тепер були згашені в обіймах утішителя; бо перша думка нещасливого після довго-сподіваного визволення мусіла бути про неї.

Він згадав палкі листи з в'язниці, впертість його коханки захищати цього, коли всіми іншими вона так гордувала і замість того, щоб радіти з події яка звільняла його льоґічно від усякого неспокою, всяких докорів сумління, він не міг спати пів ночі від незрозумілого страху. Чому? Він же більш не любив її, але він думав про свої листи, які залишились у руках цієї жінки, які вона може прочитала другому, і якими вона — хто знає? — могла може під поганим впливом послужитись при нагоді, щоб заважати його спокоеві, його щастю.

Правильно чи ні, — він сам не підозривав цього, — тільки як покришка для іншої турботи, зовсім іншого характеру — цей страх за листи присилював його до необережного кроку, візити до Шавілю, якої він досі собі вперто забороняв. Але кому міг він доручити таку делікатну й довірочну справу?

Одного лютневого ранку сів він у десятигодинний потяг, такий спокійний, такий певний себе, боячись тільки одного: знайти хату заперту й її відсутною.

При повороті рельсів заспокоїв його вид одчинених віконниць і завіс на вікнах дому; він згадав своє схвдювання два місяці тому, як він дивився позад себе на маленьке світло, що зникало в темряві і він сміявся із самого себе й з непостійности своїх вражінь. Це вже не той самий чоловік їхав сюди й певно він знайде вже не ту саму жінку.

Він був єдиний, хто висів на двірці в цей гострохолодний день. Він вийшов на слизьку від твердого

снігу дорогу, пройшов через залізничий тунель і нікого не зустрів до Бруку, на кінці якого з'явився якийсь чоловік з хлопчиком, в супроводі носильника, який пхав перед собою візок, навантажений кофрами.

Закутаний у шаль хлопчик, з кашкетом натягненим до ушей, стримався від крику, проходячи повз нього. „Це ж Йосип!“ — подумав Жан, трохи здивований і схвильований невдячністю малого і коли він оглянувся, він зустрів погляд чоловіка, який вів дитину за руку. Це розумне, тонке обличчя, бліде від довгої вязниці, це недавно куплене готове убрання, коротка борідка, яка ще не мала часу вирости після Мазасу... Ясно, це Фляман! І Йосип був його син...

Це блиснуло йому як ясноява. Він пригадав ще раз і зрозумів усе, від листу в її скринці, в якому гарний гравер просив заопікуватися його дитиною, залишеною в провінції, до таємничого появи малого, також дивну міну Геттема, коли він говорив про його прийняття, погляди між Фані й Олімпією; бо вони всі змовились, щоб навязати йому цю дитину фальшовника. Ох, який він був дурень, як вони мусіли сміятись із нього...

Він відчув огиду до всього цього соромного минулого, охоту втікти далеко звідси; але речі, про які йому хотілось довідатися, здержали його. Чоловік і дитина йшли геть, чому не вона? А його листи, він потребував своїх листів, ніщо з його річей не повинно залишитись у цій пеклі сорому й нещастя.

— Пані!... тут пан!...

— Який пан?... — почувся здивований голос із спальні.

— Я...

Почувся крик, поспішний скок, потім:

— Почекай... я зараз...

І поки він чекав її в їдальні, пригадали йому свист наближаючогося потяга, тремтяче „ме-е“ кози в сусіднім городі, розкидані на столі прибори, колишні його ранки; він згадував про свій скромний сніданок наспіх, перед потягом.

Фані кинулась до нього, але стрималась перед його холодністю, і вони простояли так хвилинку в непевності, не знаючи, що сказати.

— Добридень... — сказала вона тихо, не ворушачись.

Вона знайшла його зміненим, схудлим. Він був здивований, коли побачив її такою відмолодженою, тільки трошки грубшою, меншою, ніж він її собі уявляв, але — оповиту цим властивим їй блиском, цим лиснінням обличчя й очей, — свіжою як рожа. Так вона значить залишилась у лісі, разом з опалим листям, вона, що глибоко зворушувала його співчуття, коли він думав про неї.

— На селі пізно встають... — замітив він іронічно.

Вона перепросила, згадала про біль голови і вживала як і він неособової форми, не знаючи, чи казати „ти“ чи „ви“; потім на німе питання, що вказувало на стіл:

— Малій... сьогодні вранці він тут поснідав, перед відїздом...

— Відїздом?... Куди?

На його губах показувалась роблена безмежна байдужість, але блиск в його очах зраджував його.

— Його батько вернувся... він узяв його із собою...

— По своїм звільненні з Мазасу, правда?

Вона здригнулась, але не спробувала брехати.

— Ну так! певно... Я пообіцяла це й виконала обіцянку... Як часто хотілось мені признатися тобі, але я не важилась, я боялась, що ти проженеш його, бідного хлопця... — І вона додала несміливо: — Ти був такий ревнивий...

Він призириливо розісміявся. Ревнивий, він, до в'язня... Ще чого бракувало!... Він відчув, що починає виходити з рівноваги, стримався й сказав про мету свого приїзду. Його листи... Чому вона не віддала їх Цезарові, це заощадило б їм обом неприємної зустрічі.

— Це правда, — сказала вона, все ще тихо; — але я їх тобі зараз віддам, ось вони!...

Він пішов за нею в спальню, побачив помяте ліжко, на-пів закриті подушки, вдихнув запах тютюну, змішаний з духом жіночої кімнати, який він впізнав, як і маленьку перлямутрову скриньку, що стояла на нічнім столику. І в обох мигнула та сама думка.

— Це не важке, — сказала вона, відчиняючи скриньку, — ми вже не розпалимо ними вогню...

Він промовчав і дивився, як вона в-останнє переглядала листи, схиливши голову, із сильною білою шиєю під високо зачесаним волоссям, у ранішнім убранні, з повними, вільними грудьми...

— Ось!... тут вони всі.

Він узяв пакунок, засунув його швидко в кишеню, бо хід його думок змінився, і спитав:

— Так він забірає свою дитину?... Куди він їде?

— В Бретань; він хоче схватись на своїй бать-

ківщині й посилати свої праці в Париж під иншим іменем.

— А ти?... ти думаєш лишитись тут?

Вона одвела очі, щоб сховатись від його очей і сказала, що вона ще не знає... Вона гадає також... може й вона скоро поїде... маленька подорож.

— До Бретані певно?... до родини...

І тут вибухла його ревнива лють:

— Та кажи вже відразу, що ти хочеш вернутись до свого злочинця, що ви хочете жити разом... Ти вже давно тужила за цим... Іди. Вертайся в своє колишне життя... Повія й фальшівник, це пасує одно до другого; я був такий дурний, що хотів витягти тебе із цього бруду...

Вона мовчала далі, тільки тріюмфуючий погляд блиснув під її спущеними повіками. І чим більш він бив її диким, нестриманим глумом, тим гордішою ставала вона, тим сильніше стискувались її уста. Тепер говорив він про своє власне щастя, про своє чесне, молоде кохання. О! який спокійний притулок — серце чесної жінки... І він додав придушеним голосом, наче соромлячись:

— Я зустрів його, твого Флямана; він провів ніч тут?

— Так, було вже пізно, падав сніг... Ми примостили його на канапі.

— Брешеш!

— А хоч би й так? — вона наблизилася до обличчя до його, в її великих сірих очах блискіт похитливий вогонь... — хіба я знала, що ти прийдеш?... Я втратила тебе, то що могло мені зробити все инше? Я була смутна, покинена...

— А до того ще запах каторги... Ти жила певний час із порядним чоловіком... Тоді тобі сподобався цей, га?... О, як би я вас усіх... Ах сором... на...

Вона зустріла удар, не ховаючись від нього, дістала його в обличчя, і скочила на нього в глухих ричанні болю, радості, перемоги, охопила його своїми руками:

— Любчику, любчику, ти ще кохаєш мене...

Грохит проходячого швидкого потягу збудив його під вечір; він лежав з одкритими очами, нічого не розуміючи. Протягом дня випало багато снігу. В самотній тиші чулось тоді, як він злазив по шибках, падав з комина на коксовий огонь у каміні.

Де він? Що він тут робить? Мало-помалу побачив він кімнату, яку освітлював знизу відблиск од снігу; цілковито білою, освітленою знизу; тут же висів великий портрет Фані. і що-йно тепер згадав він без найменшого здивування все, що сталось. Він почув огиду до своєї слабости. Але зараз же подумав, що він уже не всилі вилізти із цього багна. І ця думка заспокоїла, вдоволила його. Він почувався так, як ранений, що стікає кровю і тягнеться із своєю раною до купи сміття, та, знеможений боєм і терпінням, погружується з насолодою в мягку, погану, смердючу теплоту.

Що йому тепер лишалось робити, було страшне але надзвичайно просте. По такій зраді вернутись до Ірени, влаштувати таке родинне життя, як де Потер? Як він глибоко не погруз, все-таки він не дійшов іще до цього... Він напише до Бушєро, великого фізіольога, який спершу обслідував і описав

хвороби волі, він розкаже йому свою страшну подію, історію свого життя, від першої зустрічі із цією жінкою, до дня, коли він гадав, що врятував себе і вона знову притягла його до себе, чудодійною силою свого минулого, цього страшного минулого, де любов займала найменше місце, а найбільше — підла звичка й слабовільність...

Двері одчинились. Фані тихенько зайшла в кімнату, щоб не будити його. Він дивився на неї через спущені повіки, таку бадьюру й сильну, молоду, як вона гріла свої мокрі від снігу ноги і час-від-часу оглядалась на нього, так само тихо посміхаючись, як підчас суперечки вранці. Вона взяла тютюн із звичного місця, скрутила собі папіросу й хотіла йти, але він покликав її.

— Ти не спиш?

— Ні... сідай... побалакаймо.

Вона сіла з краю ліжка, трохи вражена його поважністю.

— Фані... ми їдемо геть.

Спершу вона думала, що він жартує, щоб виставити її на пробу. Але точні подробиці, які він їй дав, швидко витягли її з її помилки. Був вільний пост в Аріка; він хотів просити його. Це була справа двох тижнів, вони мали час спакуватися...

— А твій шлюб?

— Ні слова більше про це... того, що я зробив, неможна вже ніколи направити... Я сам бачу, що це скінчене, я не можу розлучитись із тобою.

— Бідна дитино! — сказала вона м'яко й сумно, трохи призириливо. Потім, пустивши два-три клуби диму:

— Це далеко, ця країна, про яку ти говориш?

— Аріка?... дуже далеко, в Перу... — І тихо: — там тебе вже не знайде твій Фляман.

Задумливо, мрійливо окуталась вона тютюновим димом. Він тримав її руку, гладив її голе рамя і, вколисаний однастайними ударами дощових краплин об їх малу хату, зачинив очі та погрузувався мягко й тихо в намул.

XV.

Гарячково схвильований, наполовину вже під парами й у подорожі, як кожний, хто готується до відїзду, вже два дні живе Іосен у Марселі, де має його нагнати Фані. Все готово, місця замовлені, дві каюти першої класи для віцеконсуля в Аріці й його шваґрової; і ось він тут бігає по своїй готелевій кімнаті, подвійно схвильований чеканням своєї коханки й остаточним відїздом.

Він літає по своїй кімнаті та не зважається вийти на місто, бо вулиці там видаються йому затісні, він почувається там як злочинець, як утікач; при кожному скруті вулиці здається йому, що ось вирине його батько або старий Бушєро, щоб покласти свою руку на його рамя, задержати й завернути його.

Він зачинається в своїй кімнаті й їсть у ній, не сходячи навіть до ресторану, читає, не дивлячись у книжку, кидається на ліжко і розважається в своїй безспокійній сесті висяченими на стіні, замараними мухами — картинами погібелі Ля Перуза й смерти капітана Кука й сидить годинами на деревлянім поточенім червами бальконі, схований за жовтою завісою, полатаною як вітрило рибацького човна.

Його готель, „Готель молодого Анахарзіса“, який притяг його своїм випадково знайденим в адресній книзі іменем, це стара, проста й навіть не дуже

привітна гостинниця, що виходить на пристань, на рухливий гамір і подорож.

Яка суміш усіх можливих мов у цих криках матросів, носильників і продавців мушлів, і між ними стук молотків об доки, скрип підойм і ваг, корабельні дзвони, свист машин, рівна робота помп, вичерпування води, шипіння пари і весь цей галас, подвоєний і відбитий хвилями близького моря, звідки доноситься часами шум морського чудовища — океанського пароплава, що виходить у широке море.

І запахи також нагадують далекі краї, бруки, ще соняшніші, ще гарячіші, ніж оцей; вигружене сандалове дерево, цитрини, оранжі, пісташки, боби, увесь цей гострий запах піднімається вгору наче вихор екзотичного порошу в атмосферу, насичену запахом солоної води, перегорілих трав та вудженини „Cook-House“-ів.

При ночі галас стихає, густе повітря рідшає й прочищується; і коли Жан, заспокоєний темрявою, дивиться при піднятих завісах на сплячу пристань, чорну від поперехрещуваних щогол, рей і балок, коли тиша переривається тільки плескотом весла, віддаленим гавканням пса на кораблі, — маяк Пляне кидає далеко-далеко в море поперемінно своє довге біле або червоне світло, яке перерізує темряву й дозволяє розпізнати з неї на одну хвилину зариси островів, фортів і скель.

Ще двадцять чотирі години чекання; Фані має прибути в неділю. Він приїхав на побачення на три дні раніше, на три дні, які він мав провести у своїх, які він мав присвятити коханим, що їх він не побачить роками, яких він може вже не знайде знову;

але в вечір його приїзду до Кастеле сталась жахлива, бурлива суперечка, коли його батько довідався про закинутий шлюб і причину цього.

Що ж ми є, що є наші найніжніші, найближчі нашому серцю почуття, коли одна суперечка між двома істотами одної крові й одного тіла, вириває природні й міцно закорінені почування, скручує й відкидає їх із сліпою, непереможною силою тайфуна, про який найзатверділіші моряки не важаться думати й кажуть, зблідлі: „не говоримо про це...“

Ніколи він про це не говоритиме, але все своє життя він пам'ятатиме цю страшну сцену на терасі Кастеле, де він прожив своє щасливе дитинство при виді блискучого, спокійного обрію, піній, міртів і кипарисів, які обступали батьківське гніздо. Завжди він бачитиме його перед собою, високого старика, як він кричить на нього із судорожно стисненими руками, з ненавистю на устах і в очах, як він каже слова, яких неможна простити, як він з ганьбою й соромом виганяє його з дому: „Геть, іди із своєю повією, для нас ти вмер!...“ і як плачуть сестрички, як стають вони на коліна і молять ласки для їх великого брата, як блідне Дівонна, ні погляду, ні прощання, а там угорі за вікном питалось добре, боязливе обличчя хворої, навіщо весь цей галас і чому її Жан так швидко пішов геть, не обіймивши її.

Ця думка, що він не обняв своєї матері, повернула його з пів-дороги до Авіньону. Цезар з возом чекає внизу в селі, він сам шукає бічної стежки й прокрадається як злодій до Кастеле. Ніч була темна; його ноги плутаються в відмерлих стеблах винограду, і ледви він не заблудився, шукаючи свого

дому в темряві, вже чужинець дома. Врешті він побачив білі стіни; але двері на терасу були зачинені, всі вікна вже темні. Дзвонити, кричати? Він не наважувався на це із страху перед батьком. Двічі, тричі обходить він довкола дому, сподіваючись знайти зле причинені віконниці. Але всюди пройшла рука Дівонни, як кожного вечора; ще один довгий тужливий погляд кидає він до кімнати своєї матері, з важким серцем каже він „прощай!“ батьківському домові, який так відштовхує його, і тікає, повний зневіри, повний докорів сумління, які не кидають його.

Якими довгими, якими жорстокими здались йому години останньої ночі. Він крутився й перекидався в своїм ліжку й чекав тужливо через вікно нового дня. Помалу темрява перейшла в сіру, потім білу ранішню зорю, яку маяк освітив останнім червоним промінем, загашеним сходячим сонцем.

Аж тоді він задрімав і збудився раптово від ясних соняшних промінів, від криків у пристані, змішаних з нечислимими недільними дзвонами Марселю, що їх згуки котились через широкі набережні, де всі машини стояли в спокої і прапори бились на щоглах... Вже десята година; опівдні приходить швидкий потяг з Парижу; хутко одягається він, щоб іти назустріч своїй коханці; вони поснідають перед морем, тоді їхні пакунки занесуть на корабель, а о п'ятій годині дзвонить сигнал до від'їзду!

Чудово гарний день, чисте небо, море темно-синє, металево-блакитне, а на далекім обрії вітрила й хмаринки диму, все блищить і танцює; і як природній спів цього осяяного сонцем берега, прозорого

повітря й води, під вікнами готелю чується італійська пісня, дуже проста, але чарівна, напружуюча нерви. Це більш, ніж музика, це крилате перенесення південної радості, повної життя й кохання до сліз. І спогад про Ірену жалібно пробивається крізь звуки пісні. Яке це все далеке!... Яку чудову країну він втратив, йому лишається тільки вічний біль за пропавшим, безповоротним!

Вперед!

У дверях зустрів Жан, при виході, льокая:

— Лист для пана консуля... Він прийшов уранці, але пан консуль спав так міцно!

Високі гості дуже рідкі в готелі Анахарзіса; і добрі Марсельці при кожній нагоді вживають титулів своїх гостей... Хто може йому писати? Ніхто, крім Фані, не знає його адреси... Він придивився до листа ближче й жажнувся — він зрозумів.

„Так от, ні! я не їду; це за-велике божевілля, до якого я вже не здібна. Для шалених вчинків, мій бідний друже, треба молодости, якої я вже не маю, або засліплення несамовитої пристрасти, якого нам обом бракує. Пять років тому, в ті гарні часи, я на один твій знак пішла б за тобою на край світа, бо ти не можеш мені заперечити цього, я тебе любила дуже. Я дала тобі все, що мала, і коли я мусіла розлучитись із тобою, я страждала як ніколи за жадним чоловіком. Але це зуживає, бачиш, таке кохання... Знати тебе таким гарним, таким молодим, завжди тремтіти, завжди оборонятись... Тепер я вже не можу, я за-багато жила, за-багато боролась за тебе, в мене нема більш сили!

При таких обставинах я боюсь довгої подорожи,

цілковитої зміни мого життя. Я, що так люблю свої вигоди й ніколи не їздила далі як до Сен-Жермен, подумай тільки! До того ж жінки старіються швидко там під палаючим сонцем і коли ти матимеш ледви тридцять років, я буду така жовта й зморщена як стара Піляр, і тоді ти зненавидиш мене за принесену тобою, як ти думаєш, жертву і бідна Фані мусітиме терпіти ні за-що. Знаєш, на Сході є країна, я це читала в однім числі твоєї »Подорожи довкола світа«, коли там жінка зрадить свого чоловіка, то її зашивають з котом у свіжо-зняту звіринну шкіру, і цей виючий, скачучий пакунок кидають на беріг, під палаюче сонце. Жінка кричить, кіт дряпає, обидвоє рвуть одно другого, а шкіра все сохне, все вузчає й стискує дуже зашитих одно до другого, до останнього руху, до останнього крику. От приблизно така мука чекала нас...”

Він спинився на хвильку, роздавлений, приголомшений. На обрії блистіло море. „Addio...” дзвеніли струни, до яких пристав теплий пристрасний голос... „Addio”. І нікчемність його зруйнованого, пропащого життя, всі смутки, всі сльози, зявилися йому, — все даремно, нема надії, і все це для жінки, яка втікла від нього...

„Я повинна б була сказати тобі це раніше, але я не важилась, ти був такий зворушений, такий рішучий, твоє одушевлення захопило й мене; до того ще гордість жінки, дуже природна, здобути тебе знову після розриву. І все-таки почувала я в глибині душі, що вже нічого нема, щось зникло, щось згасло. Як може бути инакше?... Після таких потрясень... Не думай також, що я роблю це ради

бідного Флямана. Для нього, як і для тебе, як для всіх інших — це скінчено, моє серце мертво; але тут дитина, якої я не хочу покинути й яка притягує мене до свого батька, до бідного чоловіка, що зруйнував себе з кохання до мене, і так палко-люблячи, так ніжно вернувся до мене з Мазасу, як при нашій першій зустрічі. Подумай, тоді, як ми з тобою знову побачились, він провів цілу ніч, плачучи на моїх плечах; бачиш, ти зовсім не потребував гніватись...

Я сказала вже тобі, мій коханий, я занадто багато кохала, моя сила зломана. Тепер я чую потребу, щоб мене любили, пестили, турбувались мною. Той лежатиме у моїх ніг. Для нього я ніколи не матиму ні зморшок, ні сивого волосся; і коли він одружиться зі мною, як це він хоче, то це я зроблю йому ласку. Порівняй... Насамперед, не треба божевілля! Я так влаштувалась, щоб ти мене не знайшов більше. З маленького ресторану на двірці, звідки я пишу тобі, я бачу крізь дерева дім, у якому ми пережили такі щасливі й такі жорстокі хвилини, і бачу записку, яка висить на дверях і чекає нових гостей... Тепер ти вільний, ти ніколи більш не почувеш про мене... Прощай, ще один поцілунок, останній, в шию... любчику..."

Кінець.